

MARIA CIEŚLA

Instytut Historii PAN, Warszawa

ŁAZARZ MOJŻESZOWICZ — PRZYKŁAD ŻYDOWSKIEJ KARIERY W WIELKIM KSIĘSTWIE LITEWSKIM W POŁOWIE XVII WIEKU

Łazarz Mojżeszowicz był faktorem magnackim (działającym na dworach Radziwiłłów birżańskich i Kiszaków) oraz serwitorem i sekretarzem królewskim (Zygmunta III, Władysława IV i Jana Kazimierza), który w trakcie działalności na terenie Wielkiego Księstwa Litewskiego doszedł do znaczenia i okazałego majątku. Przeanalizowanie jego biografii pozwoli na ukazanie kilku ogólnych problemów historii Żydów w Wielkim Księstwie Litewskim w XVII w. Pokazuje ona realny wymiar współżycia chrześcijańsko-żydowskiego, na przykładzie Mojżeszowicza obserwujemy bowiem warunki i możliwości działalności Żyda nie tylko od strony normy postulowanej przez prawodawców, ale — co wydaje się cenniejsze — także od strony praktyki społecznej i obyczaju.

Działalność Mojżeszowicza na dworach Wazów, jego wpływy polityczne ilustrują znaczenie i oddziaływanie na politykę w Rzeczypospolitej szlacheckiej osób prawnie nieuprzywilejowanych, a funkcjonujących w otoczeniu króla. Żydowski faktorzy, którzy stanowili wśród nich specyficzną grupę, do tej pory nie doczekali się osobnej analizy. Badania Maurycego Horna obejmują swoim zasięgiem chronologicznym jedynie panowanie dynastii Jagiellonów¹, prace dotyczące zaś późniejszego okresu to pojedyncze artykuły analizujące działalność niektórych wybitnych jednostek².

¹ M. Horn, *Żydzi i mieszczenie na służbie królów polskich i wielkich książąt litewskich w latach 1386-1506*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego” 1985, nr 135/136, s. 3-19; idem, *Żydzi i mieszczenie na służbie królów polskich i wielkich książąt litewskich w latach 1386-1506, cz. 2: Żupnicy, zarządcy mennic, dostawcy, rzemieślnicy i lekarze dworscy. Udział w podróżach dyplomatycznych*, ibidem 1986, nr 137/138, s. 3-17; idem, *Żydzi i mieszczenie na służbie celnej Zygmunta Starego i Zygmunta Augusta*, ibidem 1987, nr 141, s. 3-20; idem, *Powstanie i rozwój serwitoratu za Jagiellonów*, ibidem 1985, nr 135/136, s. 133-136; idem, *Dostawcy dworów królewskich w Polsce i na Litwie za ostatnich Jagiellonów 1506-1572 (ze szczególnym uwzględnieniem dostawców żydowskich)*, ibidem 1989, nr 150, s. 3-16; idem, *Dostawcy dworów królewskich w Polsce i na Litwie za ostatnich Jagiellonów 1506-1572 (ze szczególnym uwzględnieniem dostawców żydowskich)*, ibidem 1989, nr 151, s. 3-24; idem, *Udział Żydów w kontaktach dyplomatycznych i handlowych Polski i Litwy z zagranicą w XVI-XVII wieku (ze szczególnym uwzględnieniem roli serwitorów i faktorów królewskich i wielkokiążęcych)*, ibidem 1990, nr 155/156, s. 3-16.

² M. Bałaban, *Z historii Żydów w Polsce. Szkice i studia*, Warszawa 1920, s. 62-65; A. Kaźmierczyk, *Sprawa Jakuba Becalela żydowskiego faktora Jana III Sobieskiego w XVII wieku*, SH 25, 1992, z. 2, s. 155-171; idem, *Sejmy i sejmiki szlacheckie wobec Żydów w drugiej połowie XVII wieku*, Warszawa 1994, s. 125-130; L. Fuks, *Simon*

Jak wiadomo z badań nad środowiskiem tzw. Hofjuden w Europie Zachodniej, była to grupa o dużym znaczeniu zarówno dla społeczeństwa chrześcijańskiego, polityki dworskiej, jak i dla samych Żydów, jednak wyniki analiz prowadzonych na materiałach zachodnioeuropejskich nie można wprost odnosić do realiów Rzeczypospolitej³. Specyficzne warunki ustrojowe oraz zupełnie inna sytuacja samych Żydów powodują, iż niezbędne są odrębne badania żydowskich czynników funkcjonujących na dworach władców i magnatów w polsko-litewskiej Rzeczypospolitej. Konieczne jest ukazanie obszarów ich działalności oraz możliwych dróg karier i awansów, a także wykazanie różnic i podobieństw między zachodnioeuropejskimi Hofjuden a czynnikami królewskimi i magnackimi w Polsce i na Litwie. Teza zrównująca czynniki magnackie z zachodnioeuropejskimi Hofjuden wydaje się nie do końca słuszna⁴, gdyż ci pierwsi w skali całej Rzeczypospolitej mieli niewielkie znaczenie. Jednak sformułowane przez Gershona Davida Hunderta twierdzenie, że na terenach Rzeczypospolitej nie było w ogóle podstaw i możliwości do wykształcenia się grupy porównywalnej z tzw. Hofjuden, wydaje się zbyt kategoryczne⁵. W warunkach specyficznego ustroju Rzeczypospolitej funkcjonował tu być może odmienny typ żydowskich Hofjuden. Badania szczegółowe nad przedstawicielami tej grupy — jak na przykład nad Mojżeszowiczem — powinny umożliwić stworzenie modelu żydowskiego czynnika królewskiego działającego na polskich dworach. Przedstawiony poniżej życiorys Mojżeszowicza traktujemy jako przyczynek do takich badań.

W biografii Mojżeszowicza dotykamy również innego typowego dla Rzeczypospolitej problemu, a mianowicie działalności Żydów w magnackich systemach klientalnych. Temat ten poruszany był przez wielu badaczy⁶, ale pozostaje nadal niedostatecznie opracowany, szczególnie dla XVII w. W dotychczasowej literaturze przedmiotu zwracano uwagę na Żydów w dobrach magnackich w kontekście ich funkcji gospodarczych — nieliczni autorzy poświęcali prace wybitnym jednostkom działającym u boku magnatów⁷, nie ma badań poświęconych osobom działającym

de Pol — faktor króla Jana Sobieskiego w Holandii, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego” 1957, nr 21, s. 3–12.

³ Najnowsze wyniki badań zachodnioeuropejskich dotyczących Żydów w służbie dworskiej zob. Hofjuden. *Ökonomie und Interkulturalität. Die jüdische Wirtschaftselite im 18. Jahrhundert*, red. R. Ries, J. F. Battenberg, Hamburg 2002, tam też bibliografia tematu.

⁴ B. Dinur, *Be mifneh ha dorot*, Jerusalem 1972, s. 104–105.

⁵ G.D. Hundert, *Was there an East European analogue to Court Jews*, w: *The Jews in Poland*, red. A. Paluch, Cracow 1992, s. 68.

⁶ A. Teller, „Kesef, Hof, Wehaspaa. HaJehudim beAharcot Radziwiłł beMea 18”, Jerozolima 1997, mps pracy doktorskiej; idem, *Radziwiłł, Rabinowicz, and the Rabi of Świerz: the Magnates' Attitude to the Jewish Regional Autonomy in the 18th Century*, w: *Studies in the History of the Jews in Old Poland, in Honour of Jakub Goldberg*, wyd. A. Teller, Jerusalem 1998, Scripta Hierosolymitana, t. 38, s. 246–267; M.J. Rosman, *The Lords' Jews. Magnate–Jewish Relations in the Polish–Lithuanian Commonwealth during the Eighteenth Century*, Cambridge Mass. 1990; zob. też. M. Rosman, *Żydzi pańscy. Stosunki magnacko-żydowskie w Rzeczypospolitej XVIII wieku*, Warszawa 2005.

⁷ T. Zielińska, *Kariera i upadek żydowskiego potentata w dobrach radziwiłłowskich w XVIII wieku*, KH 98, 1991, 3, s. 33–51; M.J. Rosman, *Israel Rubinowicz. Żyd w służbie*

równocześnie na dworze królewskim i magnackim. Ukazanie znaczenia oraz działalności nie tylko ekonomicznej Żydów w magnackich systemach klientalnych wzbogacić może badania nad klientelizmem.

Droga kariery Mojżeszowicza została zrekonstruowana na podstawie dokumentów zachowanych w Archiwum Warszawskim Radziwiłłów oraz Metryce Litewskiej, a także dokumentach skarbowych Wielkiego Księstwa Litewskiego⁸. Rozproszenie materiału źródłowego oraz niekompletne jego zachowanie — przewaga przede wszystkim dokumentów ekonomicznych oraz prawie zupełny brak dla tego okresu i obszaru źródeł żydowskich⁹ — powodują, iż przedstawiana tutaj biografia wykazuje wiele luk.

Nie udało się ustalić dokładnej daty urodzenia Mojżeszowicza, pierwsze wzmianki o nim pojawiają się w latach dwudziestych XVII w. Najwcześniejsze dokumenty to list do Krzysztofa Radziwiłła datowany 2 kwietnia 1625 r.¹⁰ oraz uchwała Waadu litewskiego z 1627 r.¹¹ Możemy więc założyć, że urodził się on pod koniec XVI lub w pierwszej dekadzie XVII w. W obydwu tych źródłach Łazarz Mojżeszowicz występuje wraz z ojcem Mojżeszem Łazarowiczem, także faktorem królewskim i magnackim, który pomagał synowi rozpocząć karierę, wprowadzając go w działalność na dworach. Nie udało się zgromadzić dokładniejszych informacji dotyczących Mojżesza Łazarowicza, wiemy jedynie, że prowadził interesy zarówno z Janem Stanisławem Sapiehą, jak i Krzysztofem oraz Aleksandrem Ludwikiem Radziwiłłami, był także aktywny na dworze królewskim, arendował cła i myta. W trakcie ostatniego sejmku za panowania Zygmunta III, w 1632 r., w nagrodę za zasługi dla skarbu królewskiego został mianowany faktorem królewskim, nominacja ta została potwierdzona przez Władysława IV w marcu 1633 r.¹² i jest to ostatni znany nam dokument dotyczący Łazarowicza. Kontakty i podstawa ekonomiczna wypracowane przez ojca i starszego brata — Samuela Mojżeszowicza, też faktora magnackiego i królewskiego — musiały ułatwić karierę Łazarzowi Mojżeszowiczowi. Nie bez znaczenia dla prowadzonych przez niego interesów było także fakt, iż jego rodzina nie pochodziła z obszarów Wielkiego Księstwa Litewskiego.

polskich magnatów w XVIII wieku, Sobótka 37, 1982, z. 3/4, s. 497–507; J. Nowak, *Feyga Leybowiczowa arendarka Końskowoli Stenianskich. Z dziejów gospodarczej aktywności kobiet żydowskich w początkach XVIII wieku*, „Rocznik Biblioteki Naukowej PAU i PAN w Krakowie” 48, 2003, s. 211–235.

⁸ Analizie poddano przede wszystkim działy korespondencji: listy Ł. Mojżeszowicza, Janusza i Mikołaja Kiszków (AGAD, Archiwum Radziwiłłów [AR] V), akta służb Radziwiłłowskich (AR XXI), akta gospodarcze (AR XI), akta zastawów (AR XXVI), a także Księgi Kancelarii Większej i Mniejszej Wielkiego Księstwa Litewskiego oraz dokumenty Komisji Skarbowej przechowywane w Lietuvos valstybės istorijos archyvas (LVIA), fond 10, opis 1, jak również akta komór celnych przechowywane w Vilniaus universiteto biblioteka (VUB).

⁹ Jedyne zachowane i wykorzystane przez nas źródła żydowskie to protokoły Waadu litewskiego, S. Dubnow, *Pinkas haMedina szel Waad Hakehilot haRasziot beMedinat Lite*, Berlin 1925.

¹⁰ AR V, 8809, k. 1, Ł. Mojżeszowicz do K. Radziwiłła z Wilna 2 IV 1625.

¹¹ I. Lewin, *Kłątwa żydowska na Litwie w XVII i XVIII wieku*, Lwów 1932, s. 74–75.

¹² AR V, 8809, k. 1, Ł. Mojżeszowicz do K. Radziwiłła z Wilna 2 IV 1632; AGAD, Metryka Litewska (ML) 109, k. 25, „Serwitorat Mojżeszowi Łazarowiczowi”, 5 III 1633.

Łazarowicze–Mojżeszowicze wywodzili się z Frankfurtu nad Menem, a do Brześcia Litewskiego przenieśli się z Czech. Nie wiadomo dokładnie, od jak dawna mieszkali w Wielkim Księstwie Litewskim¹³. Szerokie kontakty rodzinne mogły stanowić dobrą podstawę do prowadzenia operacji handlowych i finansowych na szerszą skalę, brak danych w materiale źródłowym nie pozwala jednak określić dokładnie, czy Mojżeszowicz z nich korzystał. Jak wynika z badań zachodnioeuropejskich, Hofjuden budowali na podstawie rodzinnych powiązań międzynarodowe siatki klientów, dzięki czemu byli w stanie prowadzić skomplikowane operacje finansowe i handlowe¹⁴.

Pierwszą płaszczyzną działalności Mojżeszowicza były dwory K. Radziwiłła, a po jego śmierci Janusza i Mikołaja Kiszaków. Bliskie kontakty łączyły go także z Januszem oraz Bogusławem Radziwiłłami. Mojżeszowicz pełnił u boku K. Radziwiłła wiele funkcji. Do podstawowych jego zadań należało dostarczanie gotówki patronowi oraz osobom z nim związanym. Pożyczki te można podzielić na kilka rodzajów. Najważniejszym ich typem były kredyty z przeznaczeniem na działalność polityczną w czasie, kiedy to szeroko zakrojone akcje polityczne i militarne wymagały dużych środków¹⁵. Największych kredytów udzielał Mojżeszowicz Radziwiłłom w okresie kampanii smoleńskiej oraz bezkrólewia po śmierci Zygmunta III¹⁶, a także bezpośrednio przed sejmami¹⁷. Kolejnym bardzo popularnym rodzajem pożyczek były kredyty udzielane na bieżące potrzeby dworu magnackiego. Były to zazwyczaj niewielkie kwoty, dawane krótkoterminowo, przeznaczane na potrzeby faksji klientalnej K. Radziwiłła, na takie okazje jak chrzciny dzieci, wesela zaufanych klientów itp.¹⁸ Mojżeszowicz pełnił funkcję nie tylko osobistego bankiera K. Radziwiłła, ale był także bankierem jego klienteli. Z korespondencji dowiadujemy się o częstych pożyczkach udzielanych zaufanym współpracownikom Radziwiłłowskiemu¹⁹. Wszystkie te kredyty dawane były na różnorodnych warunkach. Do często

¹³ I. Cohen, *Vilna, Philadelphia–Jerusalem*, 5752/1992, s. 25. Za panowania Zygmunta Starego oraz Zygmunta Augusta napływali do Wielkiego Księstwa Litewskiego emigranci żydowscy z Rzeszy Niemieckiej, S. Atamukas, *Evrei v Litve, XIV–XX veka*, Vil' nūs 1990, s. 13–14.

¹⁴ F. Battenberg, *Die jüdische Wirtschaftselite der Hoffaktoren und Residenten im Zeitalter des Merkantilismus — ein europaweites System?*, „Aschkenas — Zeitschrift für Geschichte und Kultur der Juden” 9, 1999, 1, s. 31–66.

¹⁵ U. Augustyniak, *Dwór i klientela Krzysztofa Radziwiłła (1585–1640). Mechanizmy patronatu*, Warszawa 2001, s. 67; eadem, *W służbie hetmana i Rzeczypospolitej. Klientela wojskowa Krzysztofa Radziwiłła (1585–1640)*, Warszawa 2004, s. 257.

¹⁶ AR XXVI, 44, k. 4, „Rachunek z Panem Łazarzem”, b.d., Mojżeszowicz udzielił pod zastaw ruchomości — głównie sreber — pożyczki wysokości 25 000 zł.

¹⁷ AR XXVI, 44, k. 4, „Rachunek z Panem Łazarzem”, b.d., Mojżeszowicz udzielił w Warszawie pożyczki w wysokości 5000 zł.

¹⁸ AR XXVI, 44, k. 4, „Rachunek z panem Łazarzem”, „Za listem KsM z Birż pisanym pod datą 6 septembra 1632 wziął pan Meller od pana Łazarza na wesele pana Korsaka 245, 15”.

¹⁹ Do wierzycieli Mojżeszowicza należeli: Aleksander Przypkowski (AR X, 244, k. 3, „Oblig dla Aleksandra Przypkowskiego cześnika oszmiańskiego”, 20 IV 1650), Wolan (AR V, 8809, k. 12, Ł. Mojżeszowicz do K. Radziwiłła z Zabłudowa 29 VI 1640).

stosowanego rodzaju zabezpieczenia należały zastawy, Mojżeszowicz przyjmował zarówno zastawy ruchomości²⁰, jak i nieruchomości²¹.

W świetle dotychczasowych badań działalności ekonomicznej Żydów w XVII w. aktywność Mojżeszowicza, jako bankiera magnackiego, wydaje się zaskakująca. Zakłada się bowiem, że Żydzi w Rzeczypospolitej w tym okresie w znacznym stopniu odeszli od działalności kredytowej, tak charakterystycznej dla nich w średniowieczu oraz w XVI w. W świetle tych badań zajęciem typowym dla Żydów w XVII w. miały być raczej dzierżawa dóbr ziemskich oraz handel²². Jednak Mojżeszowicz jako bankier dysponujący „gotowymi” pieniędzmi i mogący udzielić kredytu spełniał ważną funkcję w magnackim systemie gospodarczym, którego podstawową bolączką był chroniczny brak gotówki²³. Operacje finansowe pozwalały mu także zgromadzić fundusze na potrzeby innej działalności — takiej jak аренда dochodów państwowych oraz handel, które bez kapitału byłyby niemożliwe.

Dzierżawa dóbr ziemskich była mniej ważną gałęzią aktywności ekonomicznej Mojżeszowicza — arendował tylko kilka majątności. Do najważniejszych i najlepiej udokumentowanych dzierżaw należy Sielec, który w początkowej fazie był dzierżawiony od Krzysztofa, a następnie od Bogusława Radziwiłła²⁴. Nie znamy dokładnej daty zawarcia umowy, wiemy natomiast, że Sielec znajdował się w rękach Mojżeszowicza już w 1630 r. Nie wiemy też, kiedy zrezygnował z tej arendy, ostatnia informacja dotycząca owej posiadłości dotyczy roku 1644, w którym to Mojżeszowicz miał wpłacić do kasy B. Radziwiłła 30 566 złotych jako należność za 4 lata dzierżawy Sielca²⁵ — względnie wysoki czynsz świadczy o jej dochodowości. Do dóbr dzierżawionych przez Mojżeszowicza od Radziwiłłów należał także Dokudów, z którego miał płacić czynszu rocznego 2000 złotych, brak jednak bliższych informacji dotyczących tej arendy²⁶. W 1629 r. Mojżeszowicz przejął wraz z ojcem i bratem Samuelem od A. L. Radziwiłła

²⁰ AR XXVI, 44, k. 4, „Rachunek z Panem Łazarzem”, b.d.

²¹ ML 119, k. 237, „Przyznanie listu szlacheckiego Kazimierza Wojsznarowicza Łazarzowi Mojżeszowiczowi Żydowi”, Wilno 6 VII 1645.

²² J. Goldberg, *Dzieje Żydów w dawnej Rzeczypospolitej — próba syntetycznego spojrzenia*, w: *Między wielką polityką a szlacheckim partykularyzmem. Studia z dziejów Polski i Europy*, red. K. Wajda, Toruń 1993, s. 346; I. Schiper, *Dzieje handlu żydowskiego na ziemiach polskich*, Warszawa 1937, s. 111; J. Kalik, *Pattens of Contacts Between the Catholic Church and the Jews in the Polish-Lithuanian Commonwealth: The Jewish Debs*, w: *Studies in the History of the Jews in Old Poland*, s. 103–104.

²³ U. Augustyniak, *Dwór i klientela Krzysztofa Radziwiłła*, s. 65–67.

²⁴ AGAD, Metryka Koronna (MK) 182, k. 430, dokument przekazania B. Radziwiłłowi przez K. Radziwiłła majątności w związku z osiągnięciem lat sprawnych, z którego dowiadujemy się, że umowa zawarta z Mojżeszowiczem ma być utrzymana.

²⁵ AR XXIX, t. 24, „Księga gospodarcza Jana Sosnowskiego przychodów i rozchodów po odjeździe księcia JM (B. Radziwiłła) do cudzych krajów, lata 1641–1644”. Mojżeszowicz wpłaca za 4 lata arendy z góry, jest to typowe dla żydowskich dzierżawców, z którymi umowy były podpisywane w taki sposób, że byli oni zawsze zobowiązani do opłacania całej sumy z góry. Por. J. Goldberg, *Władza dominalna Żydów — arendarzy dóbr ziemskich nad chłopami w XVII–XVIII wieku*, PH 81, 1990, 1/2, s. 193.

²⁶ AR V, 8809, k. 3, Ł. Mojżeszowicz do K. Radziwiłła z Olszan 27 XII 1627 (?).

arendę Korelicz. Przez 6 lat obowiązywania umowy dzierżawcy mieli prawo korzystać z dworu, folwarku oraz wszystkich gruntów należących do majątności, za co wnieśli opłatę w wysokości 30 000 złotych²⁷.

Mojżeszowicz arendował także od hetmana K. Radziwiłła dochody z ekonomii mohylewskiej, którą ten dostał w administrację jako nagrodę za sukcesy w kampanii smoleńskiej w 1633 r.²⁸ Bezpośrednio po objęciu administracji przekazał dochody z niej w arendę Żydom, między innymi Mojżeszowiczowi, który zapewne zajmował się tym od lat trzydziestych, co najmniej do połowy lat pięćdziesiątych XVII w.²⁹ W materiale źródłowym brak informacji dotyczących warunków tej dzierżawy w jej pierwszym okresie, nie wiadomo, czy Mojżeszowicz arendował całość dochodów z ekonomii, czy przejął jedynie część z nich. Wiemy tylko, iż w 1652 r. — w 12 lat po śmierci K. Radziwiłła — Mojżeszowicz wziął arendę tej ekonomii na trzy lata, ale po dwóch latach zrezygnował³⁰ z powodu utraty większości kapitałów w wyniku wojny oraz rabunku zorganizowanego przez Stefana Oborskiego. Należy podkreślić wielkie znaczenie, zarówno prestiżowe, jak i ekonomiczne, dzierżawy dóbr mohylewskich. Wybór do niej Mojżeszowicza świadczy o wysokiej pozycji w otoczeniu Radziwiłła. Klienci księcia wojewody wileńskiego byli bardzo zainteresowani przejmowaniem arend, zarówno dochodów, jak i nieruchomości, gdyż dzięki temu mogli poprawić własną sytuację finansową. Przekazywanie dóbr lub dochodów w dzierżawę było wyróżnieniem oraz oznaką wysokiej pozycji wśród klientów hetmańskich³¹. Ekonomia mohylewska była bardzo dochodowa, przynosiła duże wpływy do skarbu Wielkiego Księstwa Litewskiego³², trudno jednak dokładnie oszacować, ile na niej Mojżeszowicz zarabiał.

Działalności Mojżeszowicza w systemie klientalnym K. Radziwiłła nie należy redukować do aktywności ekonomicznej — faktor i sekretarz królewski stał się swego rodzaju agentem K. Radziwiłła na dworze królewskim. Często przebywał w Warszawie, spotykał się z królem oraz najwyższymi urzędnikami. Tematem tych rozmów były m.in. sprawy finansowe Radziwiłłów, a dzięki „wstawiennictwu” Mojżeszowicza u podskarbiech przesuвано na przykład terminy wpłat należności z tytułu dzierżawy ekonomii mohylewskiej³³. Mojżeszowicz spełniał także bardzo ważną, szczególnie

²⁷ AR XXIII, teka 77, plik 13, „Akta posługujące do dzierżawy Korelicz z Sz. Łazarzem Mojżeszowiczem a w stopniu jego z Mojżeszem Łazarowiczem i Samuelem Mojżeszowiczem”, 24 VII 1629.

²⁸ U. Augustyniak, *Dwór i klientela Krzysztofa Radziwiłła*, s. 22.

²⁹ MK 199, k. 132, „Oblata protokołu oskarżenia wniesionego przez Żydów faktorów królewskich Łazarza i Jonasza Mojżeszowiczów przeciw staroście liwskiemu Stefanowi Oborskiemu”, 11 III 1658.

³⁰ ML 129, nr 267, „Deklaracja strony administracji ekonomii mohylewskiej”, 28 III 1658.

³¹ U. Augustyniak, *Dwór i klientela Krzysztofa Radziwiłła*, s. 68–70.

³² W 1630 r. z ekonomii mohylewskiej wpłynęło do skarbu królewskiego 30 000 zł, w 1640 r. — 50 000 zł, w 1641 r. — 48 550 zł, w 1642 r. — 150 437 zł, w 1643 r. — 90 000 zł, ekonomia mohylewska należała do najbardziej dochodowych, A. Filipczak-Kocur, *Skarb litewski za pierwszych dwu Wazów 1587–1648*, Wrocław 1994, s. 23–25.

³³ AR V, 8809, k. 12, Ł. Mojżeszowicz do K. Radziwiłła z Zabłudowa 29 VII 1640.

dla K. Radziwiłła, który nie zawsze czynnie uczestniczył w życiu dworskim, funkcję informatora. Często relacjonował swojemu patronowi, co wydarzyło się na dworze, kto pojawił się u króla. Funkcja ta miała nawet pewien wymiar oficjalny — występował czasem jako wysłannik królewski mający przekazać magnackiemu patronowi wolę króla³⁴.

Mojżeszowicz cieszył się wysoką pozycją wewnątrz systemu klientalnego K. Radziwiłła, wspominaliśmy już o prestiżowym znaczeniu przemówianych przez niego arend. Uwagę zwraca także stosowana wobec niego tytulatura. W większości dokumentów Mojżeszowicz nie był określany typowym dla Żydów w tym okresie terminem „Żyd” lub „Niewierny”, ale tytułowano go z szacunkiem „Panem Łazarzem” albo „Łazarzem Mojżeszowiczem sekretarzem i faktorem JKM”³⁵.

Cechą charakterystyczną działalności Mojżeszowicza w systemie klientalnym K. Radziwiłła było także to, że równoległe z działalnością u boku Radziwiłłów utrzymywał bardzo bliskie kontakty z innymi rodzinami magnackimi. Najbliższe relacje łączyły Mojżeszowicza z Mikołajem i Januszem Kiszkami. Przede wszystkim udzielał im pożyczek, zarówno na potrzeby bieżące, jak i na działalność polityczną. Współpraca z Kiszkami nabrała jednak większego znaczenia dopiero po śmierci K. Radziwiłła, kiedy — podobnie jak to było w przypadku hetmana — Mojżeszowicz stał się doradcą i sojusznikiem politycznym J. Kiszki. Był też jego informatorem na dworze królewskim. Zachował się list skierowany do J. Kiszki 20 lutego 1642 r., w którym Mojżeszowicz radził, aby wstrzymać się od kontraktowania „myt starych”, ponieważ nie wiadomo jeszcze, na jakich warunkach będzie spisywana umowa. Następnie przypominał, że jako wierny sługa omówił już tę sprawę z podskarbin oraz że następnego dnia w czasie posłuchania u króla będzie się starać, „aby te myta od mojego Pana [J. Kiszki — M. C.] oddalone nigdy nie były”³⁶. Mojżeszowicz był także współpracownikiem politycznym M. Kiszki i w tym wypadku jego funkcja informatora została rozszerzona — faktor i sekretarz królewski był także łącznikiem między podskarbin a innymi jego konfidentami dworskimi. W sierpniu 1642 r. Kiszka pisał do jednego ze swoich agentów warszawskich (niestety nie wiadomo, do kogo, ponieważ nie zachował się adres listu), że ten ma skonsultować się w sprawie taktyki na przyszłym sejmie z „panem Łazarzem” i przyjmując taką, jaką ten poleci³⁷.

Trzeba przy tym podkreślić, że zacieśnienie współpracy z Kiszkami po śmierci K. Radziwiłła nie spowodowało zerwania kontaktów z Januszem i Bogusławem Radziwiłłami, z którymi Mojżeszowicz utrzymywał łączność aż do śmierci, świadcząc im analogiczne jak we wcześniejszym okresie usługi.

³⁴ AR V, 8809, k. 12, Ł. Mojżeszowicz do K. Radziwiłła z Zabłudowa 29 VII 1640, „Przytym oznajmuje o woli Króla JM, że chciał postać JM Niewiarowskiego do włoki mohylewskiej”.

³⁵ AR XXVI, 43, k. 5, „Rachunek z Panem Łazarzem”, b.d.; AR X, 244, k. 1, „Oblig dla Aleksandra Przypkowskiego”, 20 IV 1650.

³⁶ AR V, 9921, k. 12, Ł. Mojżeszowicz do J. Radziwiłła z Warszawy 20 II 1642.

³⁷ AR V, 6763, k. 202, M. Kiszka do NN, 9 VIII 1642, „Przez Pana Łazarza przypominam i proszę abyście z niem o wszystkim porozmawiali a mianowicie o Mohylew — — proszę z Łazarzem dobrze namówcie, bo ja z niem jeszcze mówić”.

Mojżeszowicz przeprowadzał transakcje finansowe także z przedstawicielami innych znaczących rodzin magnackich Wielkiego Księstwa Litewskiego, współpracował z Sapiehami oraz z przedstawicielami katolickiej linii Radziwiłłów³⁸. Współpraca ta miała jednak charakter wyłącznie ekonomiczny, Mojżeszowicz udzielał im pożyczek, a także sam zaciągał u nich kredyty³⁹, arendował majątności, nigdy jednak nie łączyły go z przedstawicielami tych rodzin kontakty innego rodzaju.

Sukcesy Mojżeszowicza jako klienta magnackiego są nierozzerwalnie związane z aktywnością na dworze królewskim. Już na początku kariery współpracował ze skarbem Wielkiego Księstwa Litewskiego, arendując wraz z ojcem i starszym bratem cła litewskie⁴⁰. W latach dwudziestych nie wiązał się z tym żaden oficjalny tytuł. Przełomowym momentem kariery Mojżeszowicza było przyznanie mu tytułu „faktora królewskiego”, co miało miejsce w trakcie ostatniego sejmiku za panowania Zygmunta III, w marcu 1632 r.⁴¹ Nominacja nastąpiła bezpośrednio przed oficjalnym pojednaniem K. Radziwiłła z królem⁴². Zapewne Mojżeszowicz został zaprotegowany u króla przez wracającego do łask, a przez to mającego większe wpływy hetmana, który doceniał jego wcześniejszą działalność. Osobą, która poparła Mojżeszowicza, był także podskarbi wielki litewski Stefan Pac, a protekcja ta musiała być wynikiem wcześniejszych kontaktów między podskarbisem a arendarzem ceł⁴³. W pierwszym nadaniu tytułu faktora królewskiego wskazana jest wcześniejsza praca dla skarbu królewskiego i dobre wykonywanie zadań⁴⁴. Kolejny dokument — konfirmacja Władysława IV — rozszerzał prawa Mojżeszowicza, mianując go nie tylko faktorem, ale także sekretarzem królewskim. Oficjalnie tytuł został nadany w nagrodę za zasługi dla skarbu królewskiego, za sprowadzanie towarów

³⁸ W 1631 r. Mojżeszowicz udzielił pożyczki Zygmuntowi Karolowi Radziwiłłowi — AR XI 96, k. 3 (Oblig dla Łazarza Mojżeszowicza). W 1658 r. w trakcie podróży zatrzymywał się w dobrach Pawła Sapiehy, MK 199, k. 132. „Oblata protokołu oskarżenia wniesionego przez Żydów faktorów królewskich Łazarza i Jonasza Mojżeszowiczów przeciw staroście liwskiemu Stefanowi Oborskiemu”, 11 III 1658.

³⁹ Mojżeszowicz pożyczył od Stanisława Albrychta Radziwiłła 12 000 zł w 1638 r., ML 112, k. 1. „Przyznanie listu wiederkauffowego kanclerzowi WXL od Łazarza Mojżeszowicza Żyda wileńskiego”, 12 IV 1638, do innych kredytodawców Mojżeszowicza, którzy domagali się spłaty długów po jego śmierci, należeli: kanclerz w. lit. Krzysztof Pac, Karolina Radziwiłłówna i podczaszy w. lit. Krzysztof Potocki, ML 360, k. 58–60, „Między Zygmuntem Wallem pułkownikiem a Chwołą Mojżeszowiczową i innymi”.

⁴⁰ Nie wiadomo dokładnie, kiedy Mojżeszowicze zaczęli zajmować się arendą ceł, już w 1613 r. Samuel Mojżeszowicz arendował przykomorek jurborski od Jana Lwa Sapiehy, „Regestr spisania towarów różnych kupców, którzy portem na wicinach i łądem na wozach do Kowna z prikomorku Jurborskiego roku 1613 miesiąca januari”, rkp. VUB, f. 4, nr 1700, k. 9.

⁴¹ Tytuł ten był wielokrotnie potwierdzany, pierwsza nominacja 23 III 1632, kolejne 5 III 1646, 12 III 1657, ML 109, k. 26, „Serwitorat Łazarzowi Mojżeszowiczowi”, ML 130, k. 55–56, „Serwitorat Łazarzowi Mojżeszowiczowi”, ML 123, k. 114, „Serwitorat Łazarzowi Mojżeszowiczowi”.

⁴² U. Augustyniak, *Dwór i klientela Krzysztofa Radziwiłła*, s. 57.

⁴³ ML 109, k. 25. „Serwitorat Łazarzowi Mojżeszowiczowi”, 5 III 1633. Nie udało się odnaleźć informacji świadczących o dalszych kontaktach Paca i Mojżeszowicza.

⁴⁴ ML 103, nr 88, „Serwitorat Łazarzowi i Samuelowi Mojżeszowiczom Żydom wileńskim”, 23 III 1632.

na dwór oraz za doskonałe wypełnienie misji do Gdańska i Królewca, gdzie Mojżeszowicz miał udać się na polecenie królewskie⁴⁵. Nie wiemy ani w jakim celu podróżował do Gdańska i Królewca, ani co udało mu się tam osiągnąć. Być może chodziło o sprowadzanie luksusowych artykułów na potrzeby dworu lub o uzyskanie kredytu dla króla⁴⁶, pojawienie się tego zwrotu w dokumencie wystawionym bezpośrednio po koronacji Władysława IV może świadczyć o pomocy w finansowaniu elekcji, niewykluczona jest także misja dyplomatyczna. Jak wiadomo, żydowscy faktorzy królewscy byli wykorzystywani do tego typu zadań⁴⁷.

Na początku lat trzydziestych XVII w. kilku Żydów, mimo zakazów władz Gdańska, prowadziło handel i operacje finansowe na terenie miasta. Byli to przede wszystkim faktorzy magnaccy, którzy dzięki protekcji patronów mogli obejść zakazy. Prawdopodobnie już wcześniej starszy brat Łazarza, Samuel Mojżeszowicz, kupował tam broń dla magnackiego patrona — być może K. Radziwiłła. Wiadomo także, że Samuel sprowadzał sól z Królewca⁴⁸, a w latach czterdziestych bratanek Mojżeszowicza Pinakas Samuelowicz sprzedawał zboże w Gdańsku⁴⁹. Sam Łazarz handlował z kupcami królewieckimi, sprowadzając stamtąd do Wilna sukno⁵⁰. Misja królewiecko-gdańska miała dla kariery Mojżeszowicza niewątpliwie wielkie znaczenie, gdyż pozwoliła mu awansować ze zwykłego faktora królewskiego na stanowisko sekretarza królewskiego, jej charakter pozostaje jednak niejasny.

Oficjalne nadanie Mojżeszowiczowi tytułu faktora i sekretarza królewskiego zmieniło zasadniczo jego status prawny. Podobnie jak inni faktorzy królewscy⁵¹ w tym okresie Mojżeszowicz został przeniesiony we wszystkich sprawach, zarówno kryminalnych, jak i cywilnych, pod jurysdykcję królewską. Zwolniono go z obowiązku płacenia wszystkich podatków oraz z ceł czy myt przy sprowadzaniu towarów na dwór. Uprawnienia te zostały rozszerzone także na członków jego rodziny⁵².

⁴⁵ ML 109, k. 25, „Serwitorat Łazarzowi Mojżeszowiczowi”, 5 III 1633.

⁴⁶ Wiadomo, że w późniejszym okresie współpracował on z finansistą gdańskim — Jacobem Jacobsonem, AR X (Archiwum Kiszaków), 507, karty niepaginowane, notatki M. Kiszki dotyczące spraw skarbowych.

⁴⁷ Por. M. Bałaban, op. cit., s. 35; L. Raspe, *Individueller Rum und kollektiver Nutzen Berend Lehmann als Mäzen*, w: *Hofjuden*, s. 192.

⁴⁸ W 1613 r. Samuel sprowadzał na wicinach różnych osób sól z Królewca, „Rejestr spisania towarów różnych kupców, którzy portem na wicinach i łądem na woziech do Kowna z prikomorka Jurborskiego roku 1613, miesiąca januarii”, rkp. VUB, f. 4, nr 1700, k. 11–13.

⁴⁹ M. Bogucka, *Kupcy żydowscy w Gdańsku w pierwszej połowie XVII wieku*, PH 80, 1989, z. 4, s. 797.

⁵⁰ ML 348, k. 461–462, „Dekret między Jansonem kupcem królewieckim a Eliaszem Zakowiczem faktorem skarbowym”, 21 VII 1661.

⁵¹ Do cech charakterystycznych Żydów faktorów królewskich G. D. Hundert zalicza: specjalny status prawny różny od reszty ludności żydowskiej, majątek zdobyty w wyniku działalności na dworze królewskim, przewodnictwo własnej siatki klientalnej, tworzenie międzynarodowej elity żydowskiej, G. D. Hundert, op. cit., s. 68.

⁵² Ibidem.

Bardzo ważne dla Mojżeszowicza było to, że został mianowany nie tylko faktorem, ale też sekretarzem królewskim. Mimo że tytuł ten w połowie XVII w. stracił w chrześcijańskim społeczeństwie na znaczeniu⁵³ i nie wiązał się z żadnymi obowiązkami w kancelarii królewskiej — był to jedynie tzw. „serwitorat tytularny”⁵⁴ — zachował jednak znaczenie prestiżowe, gdyż — jak się wydaje — było to najwyższe wyróżnienie, jakie mógł dostać Żyd na dworze królewskim. Jak wynika z badań G. D. Hunderta, dla Rzeczypospolitej XVII w. znamy tylko czterech Żydów — sekretarzy królewskich⁵⁵. Dzięki temu tytułowi Mojżeszowicz stał się oficjalnie współpracownikiem królewskim, mógł mieć też łatwiejszy dostęp na dwór. Tytuł sekretarza królewskiego nadany po raz pierwszy przez Władysława IV był następnie dwukrotnie konfirmowany przez Jana Kazimierza: po raz pierwszy bezpośrednio po koronacji oraz powtórnie po rabunku dokumentów przez S. Oborskiego w 1658 r.

Mojżeszowicz rozpoczął działalność jako faktor i sekretarz królewski w dogodnej dla siebie sytuacji politycznej. Pojednanie K. Radziwiłła z dworem i współpraca z królem pomogły Mojżeszowiczowi awansować. Bezpośrednio po nominacji na faktora i sekretarza królewskiego miał też możliwość wykazania się jako zręczny bankier w kampanii smoleńskiej. Dla dalszej jego kariery bardzo ważne jest także, iż po wojnie z Moskwą nastąpił w Rzeczypospolitej okres względnego pokoju i rozwoju, dzięki czemu Mojżeszowicz mógł pomnażać majątek.

Mojżeszowicz w drugim etapie kariery działał przede wszystkim na rzecz skarbu oraz dworu królewskiego. Podstawową formą aktywności była аренда dochodów państwowych, przede wszystkim ceł. W Wielkim Księstwie Litewskim istniały dwa rodzaje cła uchwalanego przez sejm: cło „nowo podwyższone ze spławem wodnym” oraz cło od towarów sprowadzanych przez szlachtę — tzw. „auctio subsidiorum”. Pobór ceł oddawano zazwyczaj w dzierżawę, stosując zasadę „plus offerendum” — rodzaj przetargu. Istniało kilka możliwych form arendy cła: wydzierżawiano całość dochodu jednej osobie zobowiązanej do zorganizowania poboru lub też cło pozostawało w administracji skarbu, a poszczególne komory celne były wydzierżawiane tzw. subkolektorom. W połowie XVII w. subkolektorami i pisarzami celnymi byli zazwyczaj Żydzi. Dzierżawa ta była bardzo dochodowa, w latach trzydziestych XVII w. cło litewskie miało dawać rocznie przychód nie mniejszy niż 102 000 złotych⁵⁶, arendarz zazwyczaj pobierał większą sumę, nadwyżka stanowiła jego zarobek.

Trudno oszacować, ile Mojżeszowicz był w stanie zarobić na dzierżawie ceł. W okresie jego działalności sejm uchwalał pobieranie cła w latach 1629 i 1633 na dwa lata, uchwała ta była potwierdzana w latach 1635,

⁵³ J. Bieniarzówna, *Mieszczanstwo krakowskie w XVII wieku*, Kraków 1969, s. 67–75.

⁵⁴ M. Horn, *Powstanie i rozwój serwitoratu*, s. 134.

⁵⁵ G. D. Hundert, op. cit., s. 69 — byli to: Nahman Izaakowicz, Hayim Vital Feliks, Jencz Moskowicz, Leyb Zusmanowicz, osoby te nie zostały opisane, nie wiadomo, za jakie zasługi zostały wyróżnione, w zestawieniu tym brak osób działających na terenach Wielkiego Księstwa Litewskiego.

⁵⁶ A. Filipczak-Kocur, op. cit., s. 38–39.

1638, 1643, 1647⁵⁷ oraz 1650, a także w latach 1653–1657⁵⁸. We wszystkich tych wypadkach dzierżawą zajmował się Mojżeszowicz⁵⁹. Nie wiadomo jednak, jaką formę miała ta аренда, czy dzierżawił tylko niektóre komory celne, czy przejmował całość dochodów.

Arendował on także drugi rodzaj ceł — tzw. „auctio subsidiorum”. Podatek ten był rzadziej uchwalany, był także mniej dochodowy⁶⁰. Wiadomo, że Mojżeszowicz arendował to cło w 1660 r.⁶¹, co wydaje się bardzo znaczące, był bowiem wtedy nie tylko subkolektorem tego podatku, ale oficjalnym arendarzem skarbu. Był jedynym Żydem, który w dokumentach skarbowych występuje w roli oficjalnego arendarza podatku dla całego obszaru państwa⁶².

Mojżeszowicz jako faktor i sekretarz królewski zajmował się także dzierżawą myt w Wielkim Księstwie Litewskim⁶³. Mimo iż myta były pobierane stale i przeznaczano je na utrzymanie króla, a więc należały do dochodów skarbu nadwornego, poświadczania tej działalności Mojżeszowicza mamy tylko dla lat trzydziestych i czterdziestych XVII w.⁶⁴

Do innych dochodów państwowych arendowanych przez Mojżeszowicza należały także podatki nadzwyczajne uchwalane przez sejm, między innymi czopowe. Zazwyczaj wydzierżawiano jego pobór osobno dla poszczególnych województw, a subkolektorami albo oficjalnymi arendarzami byli często Żydzi. Wiadomo, iż Mojżeszowicz arendował czopowe w województwie smoleńskim w 1643 r.⁶⁵, a w latach 1651–1655 w powiecie pińskim

⁵⁷ Ibidem, s. 38.

⁵⁸ VL, t. 4, Petersburg 1859, s. 162, 196, 228.

⁵⁹ AR V, 9921, k. 5, Ł. Mojżeszowicz do K. Radziwiłła z Wilna 15 II 1636, w sprawie nieuczciwego kupca, który nie opłaca cła; ML 330, „Między Łazarzem Mojżeszowiczem i pisarzami jego w procesie mianowanym”, (sprawa nieopłacenia przez mieszczan cła w 1638 r.); ML 330, „Między Łazarzem Mojżeszowiczem a mieszczanami połockimi w procesie mianowanym, w sprawie nieopłacenia cła z roku 1645”; ML 335, „Dekret między wielbnyim księdzem Mogielnickiem kanonikiem łuckim a Łazarzem Mojżeszowiczem, sprawa opłacenia myta w roku 1647”.

⁶⁰ Na przykład w 1631 r. do skarbu królewskiego wpłynęło jedynie 56 925 zł z auctio subsidiorum, A. Filipczak-Kocur, op. cit., s. 39.

⁶¹ *Regesty i nadpisi. Swod' materialov' dlâ istorii evreev' v' Rossii (80 g.-1800 g.)*, t. 1, S.-Peterburg 1899, nr 908.

⁶² LVIA, f. 11, op. 1, 3411, k. 218, „Liczba jaśnie wielmożnego MP wojewody smoleńskiego administratora skarbu WXL starosty oszmiańskiego na sejmie terażniejszym dwuniedzielnym in anni 1662, 20 februari w Warszawie odprawującym się, tak z retent dawnych jako i z prowentów na sejmie przyszłym uchwalonych poniżej specyfikowana, uczyniona”.

⁶³ Dzierżawa myt była mniej dochodowa, przykładowo do skarbu królewskiego w 1642 r. za trzy lata wpłynęło 73 925 zł, a w 1642 r. — 60 000 zł, A. Filipczak-Kocur, op. cit., s. 25.

⁶⁴ AR X (Papiery Kiszaków), karty niepaginowane, dokument z 1638 r., w 1640 r. Mojżeszowicz informował K. Radziwiłła, że opłaci arendę myt za kolejne dwa lata (AR V, 8809, k. 12, Ł. Mojżeszowicz do K. Radziwiłła z Zabłudowa 29 VII 1640), ostatni raz dowiadujemy się, że był arendarzem myt w 1647 r., ML 335, k. 545–547.

⁶⁵ Czopowe było uchwalanym także przez sejm podatkiem od alkoholu, za Władysława IV uchwalono 14 czopowych w l. 1635, 1643, 1647 — przychód wynosił ok. 42 000 zł, A. Filipczak-Kocur, op. cit., s. 37; AR X (karty niepaginowane) 508, „Kwitacyja Mikołaja z Ciechanowca Kiszki dla Szai Nahmanowicza faktora Łazarza Mojżeszowicza za opłacenie pierwszej raty za czopowe z województwa smoleńskiego”, 10 X 1643.

oraz województwie nowogródzkim⁶⁶. Do innych dochodów państwowych dzierzawionych w tym czasie przez Mojżeszowicza należała akcyza, w 1660 r. był on kontrahentem tego podatku dla województwa brzeskiego litewskiego⁶⁷. Na pewno w tym samym okresie arendował także pogłównie żydowskie⁶⁸.

Charakterystyczną cechą tej działalności Mojżeszowicza było to, iż dzierżawił wiele podatków równocześnie — tzn. w jednym roku zajmował się zarówno arendą czopowego, akcyzy, ceł, jak i pogłównego żydowskiego. W wypadku podatków, których pobór dzielony był na województwa, starał się skupić w swoim ręku pobór dla kilku województw. Warto podkreślenia jest także, iż był on jedynym Żydem, który w rachunkach skarbowych występuje jako oficjalny arendarz całego dochodu państwowego dla obszaru Wielkiego Księstwa Litewskiego. Często arendował te dochody w spółce z innymi Żydami — najczęściej z własnymi braćmi Samuelem i Jonaszem, do innych współpracowników należeli faktorzy królewscy — Icko Fayszewicz oraz Dawid Szachanowicz.

Mojżeszowicz był więc „zawodowym dzierżawcą dochodów publicznych”. Dzierżawił podatki osobiście, a w tych latach, kiedy był jedynie subkolektorem, niezależnie od tego, kto oficjalnie uzyskiwał arendę, przekazywano ją najczęściej faktorowi królewskiemu. W 1659 r. Krzysztof Pac informował Łazarza i Jonasza Mojżeszowiczów, że Stefan Pac nie dostał arendy czopowego, gdyż za mało zaoferował i wcześniej wydane dla niego uniwersały zostały skasowane, ale dla obu tych faktorów królewskich nie miało to jednak żadnego znaczenia: „was jednak subkolektorów nie ma to turbować i po staremu wybierajcie jakoście zaczęli to czopowe, tylko do jego mości wojewody nie wydawajcie”⁶⁹.

Subkolektor, dzierżawca podatków państwowych lub ceł, miał prawo do egzekucji wszystkich należności, a także do rekwirowania przemysłowych towarów. Łazarz Mojżeszowicz jako dzierżawca dochodów państwowych był odpowiedzialny za obsługę administracji skarbowej, gdyż skarb Rzeczypospolitej nie miał fachowych urzędników i dzierżawcy dochodów byli zobowiązani do samodzielnej organizacji poborów ceł i podatków. Dużą część pracowników Mojżeszowicza stanowili Żydzi, którzy przyjmowali

⁶⁶ „Liczbą jaśnie wielmożnego MP wojewody smoleńskiego”, LVIA, f. 11, op. 1, 3411, k. 208v, „Liczbą Pana Gabriela Kimbara skarbnego WXL w roku 1661 czyniona na komisji w Wilnie”, LVIA, f. 11, op. 1, 3412, k. 156–157.

⁶⁷ LVIA, f. 11, op. 1, 3411, k. 214–215, „Liczbą jaśnie wielmożnego wojewody smoleńskiego”.

⁶⁸ Podatek ten uchwalany był na sejmach, pojedyncze pogłównie żydowskie wynosiło w Wielkim Księstwie 3000 zł rocznie, rzadko jednak uchwalano pojedyncze pogłównie, zazwyczaj Żydzi płacili stawkę kilkakrotną, przeciętnie za panowania Zygmunta III i Władysława IV 4000 zł. O dzierżawie pogłównego przez Mojżeszowicza MK 199, k. 133 „Oblata protokołu oskarżenia wniesionego przez Żydów faktorów królewskich Łazarza i Jonasza Mojżeszowiczów przeciw staroście liwskiemu Stefanowi Oborskiemu”, 11 III 1658.

⁶⁹ Oblata listu Krzysztofa Paca do Łazarza i Jonasza Mojżeszowiczów oraz Icka Fayszewicza z 19 II 1659, „Księga Magdeburgii miasta Krynek, 1654–1667”, rkp. VUB, f. 5, C 16, 1009, k. 30v.

opłaty celne na przykład na komorach w Witebsku⁷⁰ i Połocku⁷¹. Do nich należało wykonywanie wszystkich najważniejszych czynności związanych z pobieraniem opłat. Wśród osób zatrudnianych przez Mojżeszowicza byli też chrześcijanie⁷², można domniemywać, iż byli potrzebni chociażby ze względu na religijną formę przysięgi przyjmowaną w trakcie zgłaszania przewożonych towarów. Trudno zrekonstruować zasady funkcjonowania administracji skarbowej zatrudnianej przez Mojżeszowicza, gdyż brak jakichkolwiek opisów źródłowych.

Drugą gałęzią działalności Mojżeszowicza na dworze królewskim mógł być kredyt⁷³, wydaje się jednak, że był to margines jego działalności. Wiemy, że w 1633 r. Mojżeszowicz udzielił Władysławowi IV kredytu w wysokości 20 000 złotych⁷⁴. Można przypuszczać, iż na początku działalności na dworze królewskim chciał się wykazać, dlatego też udzielił królowi kredytu, który zapewne został przeznaczony na finansowanie kampanii smoleńskiej. Zaangażowanie Mojżeszowicza w tę kampanię można łączyć także z mobilizacją klientów K. Radziwiłła, którzy liczyli na gratyfikacje od króla⁷⁵. Z późniejszego okresu brak informacji dotyczących działalności kredytowej Mojżeszowicza na dworze.

Do podstawowych zadań faktora królewskiego należało zaopatrywanie dworu królewskiego w artykuły luksusowe. Tytuł faktora łączył się ze zwolnieniem z opłat celnych od towarów sprowadzanych na potrzeby dworu⁷⁶. Ponieważ dzierżawione przez Mojżeszowicza komory celne — jak np. Jurbork — znajdowały się na najważniejszych drogach handlowych Wielkiego Księstwa Litewskiego łączących kraj z portem w Królewcu, można przyjąć, że trudnił się on też handlem na własną rękę. Ignacy Schiper przypisuje mu prowadzenie handlu z Brandenburgią⁷⁷, z korespondencji dowiadujemy się, iż sprowadzał z Moskwy towary na zamówienie K. Radziwiłła⁷⁸, działalność w Gdańsku mogła także wiązać się z operacjami handlowymi. Jak już wspominaliśmy, Mojżeszowicz prowadził handel z Królewcem, importując do Wilna sukno i rozprowadzając je wśród wileńskich sprzedawców.

⁷⁰ ML 327, k. 80–81, „Kontumacyja Łazarzowi Mojżeszowiczowi na mieszczan witebskich”, 31 VII 1646.

⁷¹ ML 330, k. 286, „Między Łazarzem Mojżeszowiczem a mieszczanami połockimi w procesie mianowanym”; I. Schiper, op. cit., s. 156.

⁷² MK 199, k. 132, „Oblata protokołu oskarżenia wniesionego przez Żydów faktorów królewskich Łazarza i Jonasza Mojżeszowiczów przeciw staroście liwskiemu Stefanowi Oborskiemu”, 11 III 1658.

⁷³ W. Czapliński, *Na dworze króla Władysława IV*, Warszawa 1959, s. 330.

⁷⁴ ML 107, k. 16, „Asekuracja Żydom wileńskim Samuelowi i Łazarzowi Mojżeszowiczowi na 20 tysięcy złotych”, 21 III 1633. Władysław IV pożyczał rzadko od Żydów, do najważniejszych wierzycieli króla należeli mieszczanie, przede wszystkim tacy finansisci jak Józef Hewl, Piotr Forbus, Jan Witzenberg, W. Czapliński, op. cit., s. 327–333.

⁷⁵ U. Augustyniak, *W służbie hetmana*, s. 260.

⁷⁶ ML 130, k. 54–55, „Serwitorat Łazarzowi Mojżeszowiczowi”, 12 III 1657.

⁷⁷ I. Schiper, op. cit., s. 172.

⁷⁸ AR V, 8809, k. 4, Ł. Mojżeszowicz do K. Radziwiłła z Olszan 27 XII 1627.

Mojżeszowicz jako faktor i sekretarz królewski przebywał często w Warszawie przy dworze, spotykał się z królem oraz oficjalistami dworskimi. Najbliższe kontakty łączyły go zazwyczaj z podskarbim, były to relacje służbowe, niezbędne ze względu na rodzaj wykonywanych zadań. Do grupy kontrahentów i współpracowników Mojżeszowicza należeli także inni faktorzy królewscy oraz ludzie o podobnym statusie prawnym — tacy jak lekarz królewski Maciej Vorbek-Lettow⁷⁹ oraz finansista Jacob Jacobson⁸⁰. Z korespondencji Mojżeszowicza dowiadujemy się, że często jeździł do Warszawy, wiemy także, że rozmawiał z królem nie tylko w czasie audjencji w stolicy, ale bywał wzywany na rozmowy w trakcie podróży królewskich⁸¹.

Działalność Mojżeszowicza na dworze królewskim niewątpliwie przyczyniła się do tego, że udało mu się zgromadzić okazały majątek. Najważniejszym dorobkiem mogącym służyć jako zabezpieczenie operacji kredytowych były nieruchomości, do których zaliczamy kamienice i place w miastach oraz dwory i wsie na terenie Wielkiego Księstwa Litewskiego. Nieruchomości te można podzielić na dwie kategorie, do pierwszej należą dobra zakupione przez Mojżeszowicza lub zastawy, które nigdy nie zostały wykupione przez właścicieli, drugą stanowią majątkość przekazane mu za służbę dla skarbu Wielkiego Księstwa Litewskiego, bardzo często chodzi tutaj o części ekonomii królewskich.

Mojżeszowicz miał nieruchomości we wszystkich większych miastach Wielkiego Księstwa Litewskiego. W stołecznym Wilnie był właścicielem dwóch kamienic. Pierwsza z nich usytuowana była przy ulicy Niemieckiej, była to tak zwana „kamienica Kiszczyńska”⁸², która wcześniej należała do J. Kiszki i w 1633 r. została przekazana Łazarzowi i Samuelowi Mojżeszowiczom, w roku 1648 Mojżeszowicz dostał od bratanka — spadkobiercy nieżyjącego już Samuela — pełne do niej prawo⁸³. Przywileje nadane poprzednim właścicielom jeszcze przez Zygmunta Augusta zostały potwierdzone w momencie przejścia jej przez faktora i sekretarza królewskiego. Wolno mu było prowadzić w niej handel, poza tym kamienica została zwolniona z obowiązku stacji⁸⁴. Nieruchomość ta została po śmierci Mojżeszowicza przekazana na własność kahału wileńskiego. Dodatkowo faktor posiadał w Wilnie także kamienicę przy ulicy Żydowskiej⁸⁵, która tak jak i poprzednia została w 1633 r. zwolniona z obowiązku stacji⁸⁶. Sekretarz

⁷⁹ F. Mincer, *Lettow Maciej*, PSB, t. 17, z. 2, Wrocław 1972, s. 192–194; idem, *Życiorys i sylwetka pamiętnikarza*, w: M. Vorbek-Lettow, *Skarbnica pamięci. Pamiętnik lekarza króla Władysława IV*, oprac. E. Galos, F. Mincer, red. W. Czaplinski, Wrocław-Warszawa-Kraków 1968, s. XII–XV.

⁸⁰ H. Jędrzejowska, *Jacobson Jacob a Gehema*, PSB, t. 10, Wrocław 1964, s. 281–282.

⁸¹ AR V, 9921, k. 8, Ł. Mojżeszowicz do K. Radziwiłła z Wilna 20 XII 1638.

⁸² ML 106, k. 216, „Konfirmacja na kamienicę Kiszczyńską”, 1 III 1633.

⁸³ ML 123, k. 179, „List Pinkasa Samuelowicza dla Łazarza Mojżeszowicza”, 27 V 1648.

⁸⁴ ML 106, k. 216, „Konfirmacja na kamienicę Kiszczyńską”, 1 III 1633.

⁸⁵ ML 110, k. 280, „Konfirmacja na kamienicę Łazarzowi Mojżeszowiczowi”, 26 X 1633.

⁸⁶ Ibidem.

królewski był także właścicielem młyna prochowego na rzece Wilii pod Wilnem wraz z folwarkiem, który został nadany mu z dóbr stołu królewskiego w 1638 r. na czterdzieści lat⁸⁷, a w roku 1641 — w wyniku procesu sądowego — nieruchomości ta uznana została za dożywocie⁸⁸.

W Kownie Mojżeszowicz miał kamienicę przy ulicy Żydowskiej na rogu rynku, wcześniej znajdowała się ona w dyspozycji skarbu królewskiego, służyła do wybierania myta⁸⁹. Był także właścicielem kamienicy w Brześciu Litewskim⁹⁰. W 1648 r. jego bratanek Pinkas Samuelowicz zrzekł się na korzyść stryja „kramów, sklepów i spichlerzy” położonych na rynku w Brześciu⁹¹.

Najwięcej nieruchomości posiadał Mojżeszowicz w Grodnie, należały do niego: dwór przy ulicy Zamkowej oraz place na tak zwanym Podolu nad Niemnem (plac zwany Ciżewskim), które stały się własnością Mojżeszowicza jako niewykupiony zastaw za pożyczkę udzieloną Aleksandrowi Chaleckiemu⁹². Dwór i place te, podobnie jak i kamienice w Wilnie, były zwolnione z obowiązku stacji, właściciel miał prawo prowadzić w nich wszelkiego rodzaju handel oraz szynkować alkohol i dokupywać place szyległe⁹³. Poza tym w Grodnie posiadał folwark Grandzicze wraz z kamienicami przy ulicy Rzeźnickiej. Właściciel miał tam prawo do wolnego budowania, wystawienia karczmy oraz osadzania poddanych⁹⁴. W 1643 r. z terenu ekonomii grodzieńskiej został przekazany Mojżeszowiczowi plac zw. Zwierzyńcem, położony nad Niemnem. Do posiadłości Mojżeszowicza należał także plac w Połocku⁹⁵. W nagrodę za działalność dla skarbu Wielkiego Księstwa Litewskiego w 1647 r. dostał wioskę Wileńszczyznę oraz 12 włók ziemi wraz z poddanymi, gruntami ornymi, stawami, łąkami i jeziorami⁹⁶.

Z działalności dla skarbu Wielkiego Księstwa Litewskiego Mojżeszowicz czerpał korzyści nie tylko ekonomiczne. Dzięki bliskim kontaktom z królem, jego protekcji i ochronie osiągnął wysoką pozycję w społeczeństwie chrześcijańskim. W wielu wypadkach działał wbrew prawu Wielkiego Księstwa Litewskiego, nigdy jednak nie został za to ukarany.

⁸⁷ ML 128, k. 137, „Konsens Łazarzowi Mojżeszowiczowi ad cedendum młyna prochowego z folwarkiem”, 24 VII 1633.

⁸⁸ ML 319, k. 880–883, „Dekret między ur. Stefanem Strachockim a Łazarzem Mojżeszowiczem Żydem wileńskim”, 14 III 1641.

⁸⁹ ML 123, k. 113, „Konfirmacja Łazarzowi Mojżeszowiczowi na dom w Kownie”, 16 III 1661.

⁹⁰ ML 348, k. 475–476, „Remisja w sprawie ur. Kozalskiego z żoną potomkami i sukcesorami Żyda Łazarza Mojżeszowicza”, 21 VIII 1661. Pozew do sądu został dostarczony do kamienicy Mojżeszowicza w Brześciu Lit.

⁹¹ ML 122, k. 151, „Przyznanie listu od Pinkasa Samuelowicza Łazarzowi Mojżeszowiczowi i Jonaszowi Mojżeszowiczowi”, 8 XII 1648.

⁹² ML 335, k. 517–521, „Dekret między ur. P. Dzidem a Łazarzem Mojżeszowiczem faktorem JKM”, 20 V 1647.

⁹³ Ibidem.

⁹⁴ ML 432, k. 443, „Między urodzonym Godlewskim a Łazarzem faktorem JKM”, 31 I 1653.

⁹⁵ ML 124, k. 108–109, „Konfirmacja przywileju Władysława IV Łazarzowi Mojżeszowiczowi na plac pusty nazwany Zwierzyniec pod Grodnem”, 9 III 1649.

⁹⁶ ML 119, k. 247, „Śławetnemu Mojżeszowiczowi wioska Wileńszczyzna”, 13 III 1647.

Przyjrzyjmy się jeszcze raz opisanym powyżej nieruchomościom stanowiącym majątek Mojżeszowicza. Jak widać, większa część z nich pochodziła z dóbr królewskich, zostały przekazane faktorowi i sekretarzowi w nagrodę za zasługi dla skarbu i króla, mimo że według prawa ekonomie królewskie mogły być dzierżawione jedynie szlachcie posesjonatom. W Grodnie na mocy przywileju królewskiego Żydom nie wolno było kupować nieruchomości, jednak Mojżeszowicz powiększał stan posiadania w tym mieście⁹⁷. Faktorowi i sekretarzowi królewskiemu udawało się na ogół otrzymać od króla przywileje zwalniające z obowiązku stacji lub też nadające właścicielowi wiele ważnych praw ekonomicznych.

Mojżeszowicz był wielokrotnie oskarżany o nielegalne posiadanie dóbr, ale jego silna pozycja powodowała, że w żadnym z tych wypadków nie odebrano mu posiadłości, nawet jeśli wyraźnie łamał prawo pisane. Zostały mu wytoczone aż dwa procesy z powodu nielegalnego posiadania młyna prochowego na Wilii, pierwszy odbył się w marcu 1641 r., oskarżycielem był Stefan Strachocki⁹⁸, który przypominał konstytucje sejmowe zakazujące Żydom dzierżawy dóbr stołu królewskiego. W wyniku procesu prawa Mojżeszowicza zostały nie tylko potwierdzone, ale nawet rozszerzone, gdyż wcześniejsze nadanie ograniczone do czterdziestu lat uznano za dożywocie. Drugi z procesów o młyn prochowy został wytoczony w 1647 r., tym razem oskarżającym był Jan Kalenkiewicz⁹⁹, powołujący się na swoje wcześniejsze prawo do tego młyna. Na podstawie poprzedniego wyroku także i tym razem prawa Mojżeszowicza zostały potwierdzone. Tego samego roku faktor królewski został oskarżony o nieprawne posiadanie placów Ciżewskiego na Podolu w Grodnie, oskarżyciel — Piotr Dział¹⁰⁰ powoływał się na przywilej nadający mu obie nieruchomości i żądał ich przekazania. Podobnie jak i poprzednie procesy, także i ten zakończył się dla pozwanego pomyślnie. Ponownie oskarżono Mojżeszowicza o nielegalne posiadanie nieruchomości w 1652 r. Jan Godlewski¹⁰¹ wytoczył proces o dwór Grandzice z placami i gruntami w ekonomii grodzieńskiej. Również ten

⁹⁷ E. Dubas-Urwanowicz, *Grodno do XVIII wieku — miasto i ludność*, w: *Grodno w XVIII wieku. Miasto i ludność (na tle terenów rozwojowych od średniowiecza do 1939 roku)*, red. A. Woltanowski, J. Urwanowicz, Białystok 1997, s. 14.

⁹⁸ Postać niezidentyfikowana, występuje także w bardzo podobnym procesie w 1639 r., kiedy to oskarżał Łazarza Jeskiewicza Żyda mohylewskiego o nieprawne posiadanie młyna na rzece Łachwi, podobnie jak proces z Mojżeszowiczem także i ten zakończył się dla oskarżającego niepomyślnie (ML 319, k. 205, „Dekret między Stefanem Strachockim aktorem a Żydem mohylewskim pozwanym Łazarzem Jeskiewiczem”, 11 IV 1639). Nasuwa się pytanie, czy obydwaj te procesy nie były sfingowane i nie miały jedynie na celu potwierdzenia własności. W przypadku Mojżeszowicza interpretacja taka wydaje się prawdopodobna, gdyż w wyniku procesu jego prawa do młyna prochowego zostały rozszerzone — wcześniejsze nadanie na czterdzieści lat stało się dożywociem. ML 319, k. 880–883, „Dekret między Stefanem Strachockim a Łazarzem Mojżeszowiczem Żydem wileńskim”, 14 III 1641.

⁹⁹ Postać niezidentyfikowana.

¹⁰⁰ Piotr Michał Dział ukończył studia filozoficzne i teologiczne, pracował w kancelarii Wielkiego Księstwa Litewskiego, zm. 1656 r., W. Kojalowicz, *Herbarz szlachty Wielkiego Księstwa Litewskiego zwany Nomenclator*, Kraków 1905, s. 158.

¹⁰¹ Postać niezidentyfikowana.

pozew zakończył się wyrokiem pomyślnym dla Mojżeszowicza, którego prawa zostały potwierdzone¹⁰².

Silna pozycja i poparcie władzy królewskiej widoczne są także w procesach, jakie wytaczano Mojżeszowiczowi z powodu nadużyć w trakcie zbierania ceł czy myt. Sprawy tego typu były nieodłączną częścią działalności celników i mytników, którzy egzekwując należności, popadali w zatargi z osobami przewożącymi towary. Mojżeszowicz był oskarżany o nieszanowanie przywilejów królewskich zwalniających z ceł. W procesie z mieszczanami witebskimi w 1646 r. został oskarżony o lekceważenie dokumentów królewskich zwalniających mieszczan z opłat. W wyniku tej sprawy mieszczanom witebskim cofnięto przywilej królewski, a Mojżeszowiczowi mieli oni wypłacić zaległości¹⁰³. Ponieważ mieszczanie witebscy nie uznali wyroku sądu asesorskiego, zostali ponownie oskarżeni, w trakcie drugiego procesu potwierdzono wcześniejszy wyrok, oskarżyciel dostał ponadto prawo do egzekucji należności za niezapłacone myta na wszystkich dobrach ruchomych i nieruchomości mieszczan¹⁰⁴. Podobny charakter miały także sprawy z mieszczanami połockimi, którzy zostali pozwani przez Mojżeszowicza o zatajenie przewożonych towarów oraz o świadome opóźnianie transportu, aby nie płacić myta. W tym procesie odbyły się przed sądem asesorskim aż cztery rozprawy. Mieszczanie zarzucali celnikom, że ci nie chcieli od nich przyjmować przysięgi, ale od razu żądali gotówki. Sugerowali także, że przysięga na krzyż nie ma żadnego znaczenia dla Żyda. Mimo tak poważnych oskarżeń dzierżawca ceł wygrał procesy, mieszczanie połocky musieli zapłacić zaległości¹⁰⁵, a Mojżeszowicz został tylko zobowiązany do oczyszczenia się od zarzutów nieprzyjmowania przysięgi od mieszczan własną przysięgą w synagodze¹⁰⁶.

W Metryce Litewskiej udało się odnaleźć informację o jednym tylko procesie, którego wynik był niepomyślny dla Mojżeszowicza. W 1642 r. został pozwany o zaareztowanie towarów kupca z Brodów — Hansa Horstmana, który miał na nie zwolnienia celne. Według wyroku celnicy zostali zobowiązani do zwrotu właścicielowi zarekwirowanych towarów, a arendarz ceł musiał wypłacić poszkodowanemu 1500 złotych odszkodowania. Horstman złożył przysięgę, że nie będzie miał więcej pretensji finansowych do Mojżeszowicza¹⁰⁷.

Należy podkreślić wielotorowość działalności Mojżeszowicza. Trudnił się on — podobnie jak i zachodnioeuropejscy Hofjuden — operacjami kredytowymi i handlem, jednak najważniejsza była dla niego — jak się wydaje — аренда dochodów państwowych. Ta ostatnia gałąź działalności

¹⁰² ML 342, k. 443–448, „Między ur. Godlewskim a Łazarzem faktorem JKM”, 31 I 1653.

¹⁰³ ML 327, k. 81, „Kontumacyja Łazarzowi Mojżeszowiczowi na mieszczan witebskich”, 31 VII 1645.

¹⁰⁴ ML 330, k. 190, „Między mieszczanami witebskimi a Łazarzem Mojżeszowiczem”, 14 XI 1646.

¹⁰⁵ Wszystkie protokoły procesów z mieszczanami połockimi znajdują się: ML 330, k. 220–221, 234, 278.

¹⁰⁶ ML 330, k. 221, „Między Łazarzem Mojżeszowiczem a mieszczanami połockimi w procesie mianowanym”, 14 VII 1647.

¹⁰⁷ ML 117, k. 1, „List kwitacyjny Hansa Horstmana żydom wileńskim”, 24 III 1642.

wydaje się typowa dla Wielkiego Księstwa Litewskiego, gdyż w omawianym okresie Żydzi w Koronie podlegali zakazowi arendy dochodów państwowych¹⁰⁸, a w Europie Zachodniej rzadko łączyli tego typu działalność z handlem czy kredytem. Warto podkreślić, iż jako faktor i sekretarz królewski Mojżeszowicz miał rzeczywisty kontakt z dworem królewskim i z królem. Nie należał do grupy serwitorów tytularnych, którzy nie mieli nigdy styczności z dworem królewskim, a korzystali jedynie z odmiennego statusu prawnego. Jak wynika z badań G. D. Hunderta, grupa takich serwitorów tytularnych była w dawnej Rzeczypospolitej dosyć duża¹⁰⁹.

Dla dopełnienia obrazu działalności Mojżeszowicza konieczne jest jeszcze przedstawienie kilku innych jej aspektów. Przejął on wiele zwyczajów typowych dla społeczeństwa polskiego. Władzał biegle językiem polskim, był częstym gościem u magnatów Wielkiego Księstwa Litewskiego, prowadził mobilny styl życia, mieszkał w dworze szlacheckim — w trybie życia upodabniało go to do szlachty litewskiej. Akulturacja ta nie postąpiła jednak aż tak daleko, by zerwał kontakty ze współwyznawcami. Zjawisko częściowego przejścia zwyczajów i elementów kultury kraju, w którym żyli przedstawiciele elity żydowskiej, było typowe dla Hofjuden. W omawianym okresie nie prowadziło do zmiany religii¹¹⁰.

Ważną gałęzią działalności faktora i sekretarza królewskiego było zaangażowanie w sprawy gmin żydowskich w Wielkim Księstwie Litewskim. Mojżeszowicz był aktywnym ich protektorem, a w pierwszym okresie kariery był starszym — parnasem gminy wileńskiej. Funkcję tę sprawował od lat trzydziestych XVII w. do lat pięćdziesiątych, kiedy po zajęciu Wilna przez wojska rosyjskie przeniósł się do Grodna, gdzie także sprawował analogiczny urząd. Wykorzystując wysoką pozycję na dworze królewskim, starał się popierać współbraci i pomagał im uzyskiwać przywileje. Za jego wstawiennictwem został przez Władysława IV wydany przywilej generalny dla Żydów Wielkiego Księstwa Litewskiego¹¹¹. Mojżeszowicz protegował także wiele mniejszych kahałów¹¹². W arengach szesnastu dokumentów wydanych za panowania Władysława IV dla gmin żydowskich w Wielkim Księstwie Litewskim czytamy, że zostały one sporządzone na prośbę Łazarza Mojżeszowicza¹¹³. W historiografii uchodzi za osobę, dzięki której gmina

¹⁰⁸ Uchwała sejmu 1565, *Żeby ceł myt, etc. żyd nie trzymał*, VL, t. 3, s. 51, Petersburg 1859.

¹⁰⁹ G. D. Hundert, op. cit., s. 72.

¹¹⁰ Akulturację rozumieć jako „der Prozeß der Übernahme einer bislang fremder Kultur, der durch irgendeine Form des Kontakts mit dieser Kultur entsteht”, B. Klein, *Jüdische Wirtschaftselite — jüdische Gemeinde — jüdische Kultur*, w: *Hofjuden*, s. 135.

¹¹¹ ML 123, k. 146, „Konfirmacyja praw i wolności Żydom wszystkim WXL”, 15 II 1633.

¹¹² O sposobach zdobywania przywilejów przez poszczególne gminy zob. J. Goldberg, *Jewish Privileges in the Polish Commonwealth*, Jerusalem 1985, s. 1–51.

¹¹³ W Metryce Litewskiej znajdują się przywileje dla Słonima 10 III 1635, ML 111, k. 304–305; Połocka 9 III 1633, konfirmacja Jana Kazimierza 20 I 1651, ML 127, k. 9; Krynek 1 VII 1639, konfirmacja Jana Kazimierza 15 I 1653, ML 127, k. 420; Wilna, konfirmacja Władysława IV 9 II 1633, ML 106, k. 129–136, ML 109, k. 20; Witebska 10 III 1633, ML 106, k. 299; Połocka 9 III 1633, ML 106, k. 300; Radoszkowic 9 III 1633, ML 106, k. 439; Mohylewa 9 III 1633, ML 106, k. 442; Orszy 18 III 1633, ML 106, k. 443; Jurborka 9 IX 1642, ML 118,

w Wilnie uzyskała prawa decydujące o dalszym jej szybkim rozwoju¹¹⁴. Za Żydami wileńskimi Mojżeszowicz wstawiał się także u wojewody wileńskiego K. Radziwiłła¹¹⁵. Mojżeszowicz działał także w strukturach litewskiego Waadu, jako jego przedstawiciel zaciągał pożyczki¹¹⁶. W protokołach sejmu występuje też często jako wierzyciel tej instytucji¹¹⁷; jak wyżej wspomniano, zapisał jej także jeden z posiadanych w Wilnie domów¹¹⁸.

Faktor i sekretarz królewski, prowadząc interesy, nie zapominał o swoich współwyznawcach, Żydzi należeli do jego współników i współpracowników. Zatrudniał ich jako własnych faktorów — podarendarzy zbierających za niego podatki — lub trzymających dzierżawy¹¹⁹. Udzielał im pomocy i protekcji, odwoływali się oni do niego w najtrudniejszych momentach¹²⁰. Współpraca Mojżeszowicza z Żydami w Wielkim Księstwie Litewskim miała cechy zarówno patronatu oficjalnego¹²¹ nad instytucjami żydowskimi — takimi jak kahały oraz wyższe szczeble autonomii żydowskiej, jak i cechy patronatu nad własną siatką klientów żydowskich.

Dla Mojżeszowicza bardzo ważna była ścisła współpraca z własnymi krewnymi. Jak wspomniano, początek jego kariery był związany z działalnością u boku ojca Mojżesza Łazarowicza oraz starszego brata Samuela. Do współpracowników Łazarza należał też jego młodszy brat — Jonasz, również faktor królewski¹²². Dla działalności ekonomicznej Ł. Mojżeszowicza

k. 273; Zwirowicz 15 XI 1639, ML 108, k. 690; Staroduba 29 XI 1639, ML 108, k. 707; Krasnego w Ziemi Siewierskiej 29 XI 1639, ML 108, k. 708; poza tym dzięki suplikom Mojżeszowicza wydano także przywilej dla Grodna *Regesty i nadpisi*, t. 1, nr 907, a także dla Połagi i Gorzd, *Lietuvos magdeburginių miestų privilegijos ir aktai*, t. 2: *Kretinga, Skudodas, Šauliai, Šventoji, Variniai, Vieliuona, Vierksniai, Virbalis, Vladislavovas*, oprac. A. Tyla, D. Zygelis, Vilnius 1997, nr 48, oraz Jurborka 9 IX 1642, *Lietuvos magdeburginių miestų privilegijos ir aktai*, t. 1: *Joniškis, Jurbarkas*, oprac. A. Tyla, Vilnius 1991, nr 98.

¹¹⁴ I. Cohen, op. cit., s. 25.

¹¹⁵ AR V, 9921, k. 1, Ł. Mojżeszowicz do K. Radziwiłła z Wilna 28 I 1636.

¹¹⁶ ML 348, k. 439–440, „Kontumacyja ur. Ernestowi Noldowi pułkownikowi naszemu na niewiernych Żydów zboru brzeskiego, grodzieńskiego, pińskiego”. 23 V 1661.

¹¹⁷ S. Dubnow, op. cit., s. 117, 138, 182–183, 193. Zapisy te są jedynie zapisami sum, jakie Waad był winny Mojżeszowiczowi, niestety brak w nich informacji, z jakiego tytułu oraz kiedy zostały te powinności zaciągnięte.

¹¹⁸ I. Cohen, op. cit., s. 31.

¹¹⁹ AR V, 8809, k. 12, Ł. Mojżeszowicz do K. Radziwiłła z Zabłudowa 29 VII 1640; AR X (Archiwum Kiszków), 509, karty niepaginowane, „Potwierdzenie przyjęcia wpłaty od faktora Łazarza Mojżeszowicza”, 26 X 1643.

¹²⁰ MK 199, k. 131, „Oblata protokołu oskarżenia wniesionego przez Żydów faktorów królewskich Łazarza i Jonasza Mojżeszowiczów przeciw staroście liwskiemu Stefanowi Oborskiemu”, 11 III 1658.

¹²¹ Jest to też cecha typowa dla Hofjuden w Europie Zachodniej, byli oni zazwyczaj oficjalnymi lub półoficjalnymi sztaflanami żydowskimi, por. S. Stern, *The Court Jews*, Philadelphia 1950, s. 177–208.

¹²² Swoją działalność Jonasz Mojżeszowicz rozpoczął w latach trzydziestych XVII w. i prowadził w takich samych obszarach jak jego starszy brat, nie doszedł jednak do tak wysokiej pozycji, gdyż był tylko faktorem, a nie sekretarzem królewskim. Razem z bratem był ofiarą napadu S. Oborskiego. Umarł zapewne w połowie lat sześćdziesiątych XVII w. AR X (Archiwum Kiszków), 689, „Oblig dla Łazarza Mojżeszowicza i Jonasza Mojżeszowicza”, 24 VII 1639; ML 130, k. 112–113, „Serwitorat Jonaszowi Mojżeszowiczowi”, 13 XII 1657; AR X 244, k. 18, „Oblig dla Aleksandra Przypkowskiego”, 8 I 1639.

nie bez znaczenia był majątek, jaki posiadała jego rodzina, oraz możliwości, jakie stwarzała mu współpraca z braćmi oraz w późniejszym okresie z bratanekami — szczególnie z dziećmi wcześniej zmarłego Samuela¹²³. Wydaje się, iż Mojżeszowicze (Łazarowicze) zdawali sobie sprawę ze znaczenia koneksji rodzinnych. Większość małżeństw Mojżeszowiczów była zawierana wewnątrz rodziny. Takie praktyki znane są z obszaru Europy Zachodniej, gdzie najznakomitsze żydowskie rodziny prowadziły analogiczną politykę matrymonialną¹²⁴.

Kariera Mojżeszowicza została zahamowana po wybuchu wojny w 1655 r., a przyczyną ruiny finansowej był napad jaki w 1656 r. zorganizował na niego starosta liwski S. Oborski¹²⁵, o pomoc i współudział w nim został oskarżony także Piotr Iwanowski¹²⁶. Do napadu doszło, kiedy Mojżeszowicz wraz z wieloma towarzyszami — krewnymi, dziećmi oraz zaufanymi klientami — usiłował schronić się przed grasującymi w Wielkim Księstwie Litewskim wojskami moskiewskimi do Bociek, majątności Pawła Sapiehy na Podlasiu. W miejscowości Krzemień nad Bugiem podróżujący taborem Żydzi mieli przeprowić się przez rzekę, aby dostać się do majątku, gdzie przygotowano dla nich nocleg. Starosta liwski kazał opóźnić ich przeprowę i ulokować całą grupę na noc we dworze w Krzemieniu. W nocy wspierany przez Piotra Iwańskiego oraz z „przyjaciółmi urzędnikami i sąsiadami — — poddanymi swymi i obcymi sobie imieniem i nazwiskiem dobrze znanymi” uzbrojonymi w broń palną napadł na Mojżeszowicza i jego towarzyszy. Bezpośrednią podniętą miała być informacja o bogactwach, jakie przewoził faktor i sekretarz królewski, udzielona Oborskiemu przez zbiegłego sługę Mojżeszowicza — Andrzeja Zwarskiego¹²⁷.

¹²³ Są to przede wszystkim Pinkas Samuelowicz (AR XXI, s. 4, Pinkas Samuelowicz) i Peysah Samuelowicz (AR XXI, teka 47, s. 4, Łazarz Mojżeszowicz Peysah Samuelowicz). Obydwaj byli faktorami współpracującymi z Radziwiłłami.

¹²⁴ F. Backhaus, *Die Rothschild — Brüder und die Bewahrung des Judentums*, w: *Hoffjuden*, s. 274–288. Jedną z żon Ł. Mojżeszowicza była Chwola Jonaszewiczówna — córka jego brata Jonasza (ML 348, k. 475–476), żoną bratanek Łazarza Pinkasa Samuelowicza była także córka Jonasza Mojżeszowicza — Sprinea („Dekret między ur. Zdrojewskim a Jonaszem Mojżeszowiczem i córka jego Sprinea Pinchasową”, 13 IX 1646, ML 331, nr 39).

¹²⁵ Był synem chorążego czerskiego, starosty liwskiego i sochaczewskiego, dworzanina królewskiego Jana Oborskiego oraz bratem starosty liwskiego, sochaczewskiego i rzeczyckiego Marcina Oborskiego z mazowiecko-podlaskiej gałęzi tego rodu. S. Oborski piastował sędowany mu przez ojca urząd starosty liwskiego w l. 1647–1661. Był też dworzaninem królewski, w 1648 r. wstąpił się w walkach z Kozakami przy oblężeniu Zamościa. Oborscy należeli do klientów podlaskich K. Radziwiłła, brat Stefana — Marcin towarzyszył B. Radziwiłłowi w jego podróżach zagranicznych. Por. A. Keckowa, *Oborski Jan z Obór*, PSB, t. 23, z. 3, Wrocław 1978, s. 436–437; eadem, *Oborski Marcin z Obór*, ibidem, s. 445; *Rodzina. Herbarz szlachty polskiej opracowany przez Seweryna hr. Uruskiego*, t. 12, Warszawa 1915, s. 244; *Lustracje województwa mazowieckiego XVII wieku*, wyd. A. Wawrzyńczyk, cz. 2: 1660–1661, Warszawa 1989, s. 177.

¹²⁶ Syn podstarościę łukowskiego Stanisława oraz Anny z Kiszków, konsyliarz nacji polskiej w Padwie oraz komornik królewski, A. Boniecki, *Herbarz Polski*, t. 8, Warszawa 1905, s. 71.

¹²⁷ Wydaje się, że był to typowy napad na tle rabunkowym w trakcie działań wojennych. Zob. analogiczny napad na Izaaka Jehudycza i Judę Izaakowicza, ML 341, k. 11–13, „Konstumacyja Żydom czernichowskim na mieszczan czernichowskich”, 8 VII 1652.

Analizując wydarzenia związane z napadem, musimy wziąć pod uwagę sytuację panującą na Podlasiu w kwietniu 1656 r. Po śmierci J. Radziwiłła w grudniu 1656 r. Podlasie stało się widownią sporów o spadek po nim wśród zwolenników B. Radziwiłła, Jerzego Karola Hlebowicza oraz P. Sapiehy. Do marca 1656 r. trwały tam walki między wojskami B. Radziwiłła wspomaganymi przez Szwedów a oddziałami P. Sapiehy. Radziwiłł wycofał się dopiero na początku kwietnia 1656 r.¹²⁸ Przemieszczające się wojska często dopuszczały się gwałtów i grabieży na ludności cywilnej. Oddziały B. Radziwiłła na początku kwietnia 1656 r. napadły na jednego z Oborskich — prawdopodobnie Stefana (źródło niestety nie precyzuje, którego) — i ograbiły go doszczętnie¹²⁹. Napad na Mojżeszowicza mógł być próbą odegrania się, a przede wszystkim odzyskania utraconego majątku. Sytuacja Mojżeszowicza jako klienta Radziwiłłów i Kiszaków była bardzo niepewna — Janusz Radziwiłł już nie żył, a Bogusław znajdował się na służbie szwedzkiej, nie żyli już także Janusz i Mikołaj Kiszakowie. Z powodu wojny król nie miał żadnej realnej siły, nie mógł ochraniać swego faktora i sekretarza¹³⁰.

W Krzemieniu zabito trzech towarzyszy Mojżeszowicza, w tym dwóch rabinów, wiele osób zostało rannych, a co najważniejsze, zrabowano cały dobytek. Majątek faktora królewskiego był przewożony na siedmiu wozach, w inwentarzu rzeczy skradzionych zostały wymienione między innymi: pieniądze „gotowe” takie jak „czerwone talary”, pieniądze „w srebrze białym i złocistym”, a także biżuteria „w perłach, pierścionkach różnymi kamieniami zdobionych”, różnorodne ubrania zarówno męskie, jak i damskie, wykonane z drogocennych materiałów, „rynsztunki zastawne i rzędy” oraz szable¹³¹. Dla działalności Mojżeszowicza najważniejsze było jednak to, że przepadły wszystkie jego dokumenty — weksle i umowy handlowe. Od tego momentu stał się niewypłacalny, nie mógł także egzekwować własnych należności.

Po napadzie Mojżeszowiczowi nie udało się odzyskać dawnego znaczenia ani też sprawności ekonomicznej. Mimo udzielenia mu przez króla listu żelaznego¹³² i dalszego przekazywania warendę dochodów państwowych oraz współpracy z Radziwiłłami birżańskimi aż do śmierci pozostawał w kłopotach finansowych¹³³. Spowodowane to było tak kradzieżą dokumentów i dobytku ruchomego, jak zniszczeniem w wyniku działań wojennych nieruchomości Mojżeszowicza¹³⁴. Sam faktor skarżył się

¹²⁸ T. Wasilewski, *Zarys dziejów Bogusława Radziwiłła*, w: B. Radziwiłł, *Autobiografia*, wyd. T. Wasilewski, Warszawa 1979, s. 56–59.

¹²⁹ *Ibidem*, s. 60.

¹³⁰ O znaczeniu protekcji magnackiej w działalności Żydów, por. J. Nowak, op. cit., 227–232.

¹³¹ MK 199, k. 132. „Oblata protokołu oskarżenia wniesionego przez Żydów faktorów królewskich Łazarza i Jonasza Mojżeszowiczów przeciw staroście liwskiemu Stefanowi Oborskiemu”, 11 III 1658.

¹³² ML 130, k. 121–122. „Moratorium Łazarza Mojżeszowicza i brata onego i synowi Benjaminowi”, 4 II 1658.

¹³³ AR V, 8809, k. 17. Ł. Mojżeszowicz do B. Radziwiłła z Warszawy 14 III 1660.

¹³⁴ Większość miast litewskich bardzo ucierpiała wskutek działań wojennych oraz zarazy,

B. Radziwiłłowi: „ruina moja częścią przez nieprzyjaciela w leżącej i ruchomej fortunie częścią przez JM Pana Oborskiego liwskiego starostę w Krzemieniu w ubóstwie moim uczyniona” — tłumacząc tym samym niemożliwość zakupienia towarów w Warszawie¹³⁵. Jak wynika z badań Jerzego Topolskiego, w tym okresie na Podlasiu — obszarze bezpośrednio graniczącym z terenami Wielkiego Księstwa Litewskiego — miasta przestały być ośrodkami życia handlowego, zamarła też wymiana handlowa na Bugu¹³⁶. W wyniku działań wojennych ucierpiały także dobra królewskie łupione przez wojska. Liczba ludności zmniejszyła się prawie o połowę¹³⁷. Ograniczenie działalności handlowej powodowało, że zajęcia, którymi parął się Mojżeszowicz, stały się mniej dochodowe, straty ludnościowe oraz zniszczenie kraju przyczyniły się do tego, że część podatków nie mogła być egzekwowana. Nie bez znaczenia dla jego dalszych interesów był także fakt, iż okres wojen zbiegł się ze śmiercią i osłabieniem pozycji jego magnackich protektorów.

Jak podawała żona Mojżeszowicza — „Łazarz od wielkiego rabunku z frasunku wielkiego nie mogąc ani sobie winnych długów od delatorów wyciągnąć, ani też swoich długów kredytorom swoim wypłacić z tego świata śmiercią zszedł”¹³⁸. Nie znamy dokładnej daty śmierci Mojżeszowicza, zmarł zapewne pod koniec 1660 lub na samym początku 1661 r. Rodzinie — żonie Chwoli Jonaszewiczównie oraz synom Abrahamowi, Beniaszowi i Mojżeszowi — pozostawił ogromne długi. Jego krewni spłacali należności, ale sprawa długów Mojżeszowicza była omawiana na sejmie abdykacyjnym Jana Kazimierza¹³⁹. Dla rozliczenia z prywatnymi wierzycielami została zwołana komisja, która zajęła się otaksowaniem dóbr ruchomych i nieruchomości Mojżeszowicza oraz spłacaniem należności¹⁴⁰. Rodzina rzekła się spadku, a wdowie zwrócono tylko posag.

Po śmierci Łazarza synowie nie kontynuowali działalności ojca, żaden nie współpracował ze skarbem i dworem królewskim. Odnajdujemy ich w źródłach jedynie jako likwidatorów długów ojca. Klanowi Łazarowiczów-

np. „Brześć do najmniejszego budynku jest zburzony spalony i w niwecz obrócony”, cyt. za J. Morzy, *Kryzys demograficzny na Litwie i Białorusi w II połowie XVII wieku*, Poznań 1965, s. 74.

¹³⁵ AR V 8809, k. 17. Ł. Mojżeszowicz do B. Radziwiłła z Warszawy 14 III 1660.

¹³⁶ J. Topolski, *Wpływ wojen połowy XVII wieku na sytuację ekonomiczną Podlasia*, w: *Studia historica. W 35-lecie pracy naukowej Henryka Łowmiańskiego*, red. A. Gieysztor i in., Warszawa 1958, s. 344–346.

¹³⁷ J. Morzy, op. cit., s. 217.

¹³⁸ ML 349, k. 110, „Dekret między wielmożnym wojewodą brzeskim a sukcesorami Łazarzowymi”, 9 V 1661.

¹³⁹ LVIA, f. 11, op. 1, 3412, „Panu Zalewskiemu umocowanemu, który pilnował sprawy taksatowej dóbr Żyda Łazarza długu skarbu winnych tak w Wilnie jako i w Warszawie na sejmie abdykacyjnym dano 20” — „Liczba jaśnie wielmożnego IM Pana Hieronima Kryspina Kirszenszteina podskarbiego pisarza ziemskiego”.

¹⁴⁰ Dwuosobowa komisja do otaksowania dóbr Mojżeszowicza w składzie: ciwun trocki i pisarz ziemski wileński Franciszek Rosochocki, Wawrzyniec Poczobut, obradowała w Wilnie 10 VII 1668, ML 360, k. 58–60, „Między Wallem pułkownikiem a Chwołą Łazarzową Mojżeszowiczową i innymi”, ML 361, k. 227–228 „Kontumacyja niewiernej Chwoli Łazarzowej Mojżeszowiczowej Żydówce na Zygmunta Walla pułkownika”.

Mojżeszowiczów udało się utrzymać wysoką pozycję tylko w dwóch pokoleniach, na terenach Rzeszy większość rodzin Hofjuden zdołała utrzymać takie stanowisko przez trzy pokolenia¹⁴¹. O upadku rodziny Mojżeszowiczów zdecydował też kryzys i zmiana sytuacji Żydów w Polsce w połowie XVII w., synowie nie dziedziczyli już majątku porównywalnego do tego, który otrzymał ich ojciec, zła sytuacja gospodarcza nie pozwalała także na rozwinięcie nowych interesów.

Wydaje się, że kariera Mojżeszowicza jest typowym dla Rzeczypospolitej XVII w. przykładem żydowskiej kariery. O rozwoju działalności Mojżeszowicza decydowały przede wszystkim dwa aspekty. Pierwszy z nich to podstawa, na której działał, tzn. koneksje rodzinne oraz odziedziczony kapitał. Drugim ważnym aspektem aktywności Mojżeszowicza była jej dwutorowość. Działał zarówno u boku magnackich patronów, jak i na dworze królewskim, przez co miał większe możliwości, a przede wszystkim był otaczany podwójną protekcją. Inni znani przedstawiciele elit żydowskich w Rzeczypospolitej zawdzięczali karierę współpracy z dworami magnackimi¹⁴². Mojżeszowicz pod opieką władzy królewskiej oraz magnackiej mógł bez przeszkód prowadzić interesy, nawet jeśli nie były one zgodne z literą prawa. Upadek jego magnackich protektorów i kryzys władzy królewskiej oznaczały koniec jego kariery.

Charakterystyczna dla Rzeczypospolitej wydaje się także droga od faktora magnackiego do faktora królewskiego¹⁴³. Bardzo silna pozycja magnaterii w Wielkim Księstwie Litewskim oraz znaczenie układów klientalnych na tych ziemiach powodowały, iż awans był tam często związany ze ścisłą współpracą z magnatem¹⁴⁴, co jest szczególnie charakterystyczne dla Żydów działających na dworach magnackich¹⁴⁵. Podwójna protekcja oraz taka droga awansu wydaje się typowa dla polskich faktorów królewskich¹⁴⁶, jest to także cecha, która odróżnia ich od tzw. Hofjuden działających na dworach Europy Zachodniej. Dzięki tej podwójnej protekcji żydowscy faktorzy na ziemiach polskich i litewskich mogli rozwijać długofalowe działania, ich aktywność — w przeciwieństwie do działalności Hofjuden — nie zależała jedynie od łaski lub niełaski panującego, a więc także ich pozycja na dworze królewskim była silniejsza od zachodnieuropejskich Hofjuden.

¹⁴¹ Väter und Söhne, Aufsteiger und Nachfolger: Wandel in der Generationsfolge, w: *Hofjuden*, s. 231–274.

¹⁴² J. Nowak, op. cit., s. 234.

¹⁴³ M. Bałaban, *Skkizen und Studien zur Geschichte der Juden in Polen*, Berlin 1911, s. 24–44.

¹⁴⁴ Por. życiorys M. Vorbeka–Lettowa, który dostał się na dwór królewski także dzięki protekcji Radziwiłła, F. Mincer, op. cit., s. XII–XV. Por. także analogiczny życiorys jednodniowego króla Polski, Żyda z Brześcia Litewskiego, który w nagrodę za osiągnięcia na dworze magnackim rozpoczął także działalność na dworze królewskim, M. Bałaban, *Skkizen und Studien*, s. 24–44; D. Töllet, *La légende de Saul Wahl, roi de Pologne pour une nuit*, „Studia Podlaskie”, t. 2, 1989, s. 71–81.

¹⁴⁵ M. J. Rosman, *The Lords' Jews*, s. 147–152.

¹⁴⁶ Taką samą drogę przeszli także inni znani z literatury faktorzy królewscy, tacy jak np. Saul zw. Wahlem oraz Jakub Becalel, por. M. Bałaban, *Skkizen und Studien*, s. 77–97; A. Kaźmierczyk, *Sprawa Jakuba Becalela*.

Bliska współpraca ze skarbem oraz z władcami powodowała, iż polscy i litewscy „Żydzi nadworni” stanowili ważny element w życiu gospodarczym kraju. Rozpoczynając działalność, mogli skupiać się na pomnażaniu własnego majątku, dzięki korzystnym przywilejom generalnym dla Żydów oraz dodatkowej ochronie prawej, jaką stanowił tytuł faktora królewskiego, nie musieli — podobnie jak przedstawiciele elit żydowskich z Europy Zachodniej — walczyć o poszerzenie praw podstawowych¹⁴⁷.

Jak staraliśmy się wykazać, działalność Mojżeszowicza w wielu aspektach przypominała działalność żydowskich Hofjuden w Europie Zachodniej. Różnice — takie jak powiązanie działalności na dworze królewskim z działalnością na dworach magnackich — wynikały z odmiennej pozycji Żydów oraz z cech ustroju Rzeczypospolitej. Mniejsza skala operacji finansowych i mniejszy kapitał, jakim obracali factorzy królewscy w Rzeczypospolitej, spowodowane były odmienną sytuacją gospodarczą ziem polsko-litewskich. W ich skali tworzyli oni jednak elitę finansową — grupę, która dysponowała dużymi zasobami gotówki, stanowili także w swoim środowisku elitę społeczną. Te hipotezy będzie można zweryfikować jednak dopiero na podstawie dalszych badań, które powinny objąć zarówno źródła dotyczące dworu królewskiego, jak i archiwa prywatne. Być może badania archiwalne wykażą, w jakim stopniu życiorys Mojżeszowicza może być traktowany jako model typowy dla żydowskiego faktora królewskiego oraz jaką skalę miały na ziemiach Rzeczypospolitej podobne zjawiska.

Przy analizie biografii Mojżeszowicza nasuwa się jeszcze jedno pytanie, czy tego typu kariera była możliwa jedynie w Wielkim Księstwie Litewskim, gdzie w stosunku do Żydów prawo było bardziej liberalne. W literaturze przedmiotu znana jest przecież postać Jakuba Becalela — faktora magnackiego i królewskiego z epoki Jana III Sobieskiego działającego w Koronie. Kariera Becalela wykazuje kilka cech podobnych do osiągnięć Mojżeszowicza — rozpoczął działalność od służby na dworze magnackim, z czasem przeniósł się na dwór królewski, zajmował się przede wszystkim areną dochodów państwowych. Dzieje Jakuba Becalela to jednak przede wszystkim historia wielkiego upadku, w wyniku oskarżenia o znieważenie religii chrześcijańskiej został pozbawiony wszystkich dochodów i zmarł w niełasce oraz ubóstwie. Oskarżenie przeciwko Becalelowi zostało wniesione przez przeciwników Jana III, było częścią walki politycznej toczonej z królem, trafiło jednak na podatny grunt i załamało karierę Becalela. Spowodowało także wprowadzanie wielu ograniczeń prawnych dla Żydów — przede wszystkim przedstawicieli elit żydowskich¹⁴⁸. Upadek Becalela oraz stosunkowo przychylniejsze Żydom prawo w Wielkim Księstwie Litewskim¹⁴⁹ skłaniają do hipotezy, że Żydzi, szczególnie najbardziej aktywne jednostki, mieli lepsze możliwości rozwoju w Wielkim Księstwie Litewskim niż w Koronie. Do potwierdzenia tego niezbędne są jednak dalsze szczegółowe

¹⁴⁷ N. Burkhardt, *Wiener Hofbankiers und ökonomische Modernisierung*, w: *Hofjuden*, s. 71–87.

¹⁴⁸ A. Kaźmierczyk, *Sprawa Jakuba Becalela*, s. 162–163.

¹⁴⁹ J. Šiaučiuñaitė-Verbickienė, *The Jews*, w: *The Peoples of the Grand Duchy of Lithuania*, wyd. G. Potašenko, Vilnius 2001, s. 60–61.

badania elit żydowskich prowadzone na podstawie źródeł żydowskich, jak i chrześcijańskich, które pozwolą być może ukazać różnice w sytuacji i możliwościach Żydów w obydwu częściach Rzeczypospolitej szlacheckiej.

Łazarz Mojżeszowicz — an Example of a Jewish Career in the Grand Duchy of Lithuania during the Mid-seventeenth Century

The biography of Łazarz Mojżeszowicz, a Jewish broker and royal secretary active during the mid-seventeenth century in the Grand Duchy of Lithuania, was reconstructed upon the basis of documents from the Radziwiłł archive in Warsaw as well as *Metryka Litewska*. Łazarz Mojżeszowicz inaugurated his career alongside his older brother and father at the court of Krzysztof Radziwiłł during the 1620s, when he fulfilled predominantly the function of a banker and real estate leaseholder. During the early 1630s, after Krzysztof Radziwiłł came to terms with the monarch, Mojżeszowicz concentrated on co-operating with the royal treasury. In 1632 Zygmunt III granted him the post of royal secretary and broker, an appointment subsequently confirmed by Władysław IV and Jan Kazimierz. In his capacity as the king's broker, Mojżeszowicz was directly subjected to royal jurisdiction and exempt from all custom duties and taxes. The foremost branch of his activity consisted of leasing state revenues; from the mid-1620s to the early 1660s he leased Lithuanian customs, tolls and taxes (*czopowe* and Jewish *pogłównie*). Consequently, he managed to amass a considerable fortune, to win a high social position, and to exert a certain political impact at the royal court. Mojżeszowicz acted as the protector of numerous Jewish *kahals* in the Grand Duchy and co-operated with the Lithuanian *Waadem*. His career came to a dramatic and sudden halt after an assault carried out by Stefan Oborski in 1656. The presented portrayal of Łazarz Mojżeszowicz accentuates the most important feature characteristic for the royal factors-Hofjuden in the Commonwealth — the ability to combine the activity pursued at the royal court with serving a local magnate; in both cases, the career was based on family connections.

Translated by Aleksandra Rodzińska-Chojnowska